

REVOLUTSIOONI SIDEMEHED: EESTI ENAMLIKUD EMIGRANDID KOPENHAAGENIS 1918–1921

Mart Kuldkepp

Nõukogude ajal soositud, kuid ühtlasi äärmiselt politiseeritud uurimisalana jäi 20. sajandi alguskümnendite Eesti vasakpoolsuse ajalugu 1991. aasta järel umbes kahekümneks aastaks varjusurma. Arvestamata üksikuid vastupidiseid näiteid, nagu alates 1990. aastate lõpust taas uurimusi avaldanud emeriit-parteiajaloolane Olaf Kuuli¹ või Aleksander Kesküla elu ja saatuse uurimisega tegelenud Kaido Jaanson², on olukord hakanud taas muutuma alles viimastel aastatel, mil Eesti vasakpoolsete kohta on põhjalikke, monograafia mahus käsitlusi publitseerinud Toomas Karjahärm³, Jaak Valge,⁴ Jüri Kivimäe⁵ ja kõige värskemalt Mari-Leen Tammela⁶. Paratamatult peab uuem uurimistöo olema eelkõige alustrajavat, st kirjeldavat-faktoloogilist laadi, sest ehkki EKP Ajaloo Instituudis tehti vastava valdkonna uurimises ära suur töö, olid toonased avaldatud tulemused poliitiliselt tendentslikud⁷ ja vajavad seega üle kontrollimist, ümberhindamist ning – kui asi seda väärib – ka ümberlukkamist.

¹ Käesoleva artikli seisukohalt olulisemad on Olaf Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* (Tallinn: O. Kuuli, 1999) ja Olaf Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel: Eesti kommunistide sisetülidest aastail 1919–1938* (Tallinn: O. Kuuli, 2010).

² Vt nt Kaido Jaanson, “Aleksander Kesküla and Sweden”, *Scandia*, 69:2 (2003), 157–169; Kaido Jaanson, “Eestlane Aleksander Kesküla ja Berliin: avang (september 1914 – mai 1915)”, *Tuna*, 1 (2004), 12–38; Kaido Jaanson, “Algus ehk see nõndanimetatud Esimene Vene revolutsioon. Skits”, *Tuna*, 1 (2005), 44–77.

³ Toomas Karjahärm, 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal (Tallinn: Argo, 2013); Toomas Karjahärm, 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid (Tallinn: Argo, 2016).

⁴ Jaak Valge, *Punased I* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut, Rahvusarhiiv, 2014).

⁵ Jüri Kivimäe, *Rektor Hans Kruus* (Tallinn: Aasta Raamat, 2017).

⁶ Mari-Leen Tammela, *Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940*, Dissertationes historiae Universitates Tartuenses, 45 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018).

⁷ Vt Olaf Kuuli, “... ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole”, *Eesti Kommunist*, 5 (1988), 48–57.

Nõukogulikku parteiajalugu iseloomustas kodanlust ja sotsiaaldemokraate lahmivalt halvustav käsitluslaad,⁸ samal ajal aga ka see, et tundlikest teemadest, mis võisid eesti kommuniste halvast valguses näidata, mindi üldjuhul lihtsalt mööda. Viimaste seas olid erinevad sisekonfliktid ja -vastuolud, punane terror, liikumise finantseerimine Venemaalt ning kommunistide salajane töö välismaal luureinfo kogumise, propaganda levitamise või kokkuriisutud raha ja väärisesemete müümise ja vahetamise eesmärgil. Taolised teadmised revolutsioonilise liikumise varjatud külgede kohta on aga vältimatult vajalikud, et midagi kindlamat oleks võimalik väita abstraktsemate uurimisteede kohta, nagu näiteks Eesti vasakpoolsete tihti keeruline, sotsialismi ja rahvusluse pingeväljas toimunud radikaliseerumisprotsess,⁹ asjassepuutuvate indiviidide maailma- ja minapilt ning seosed ja võrdlused teiste poliitiliste ja mõttelooliste suundumustega Eestis ja mujal.

Käesolev artikkel püüab anda oma panuse Eesti vasakpoolsuse ajaloo arhiividokumentidel põhinevatesse alusuuringutesse, kuid ühtlasi pakuda välja mõningaid oletusi vaatluse all olevate isikute maailmavaatelse radikaliseerumise kohta, mille pinnal oleks edaspidi võimalik teha muu allikmaterjali põhjal kontrollitavaid või ümber lükatavaid üldistusi. Artikli uurimisobjektiks on Kopenhaagenis eksisteerinud enamliku eesti emigrandikogukonna liikmed August Lossmann, Oskar Lenk, Johannes Rumessen ja Harald Triikman: nende saatus, poliitiline roll ja maailmapilt. Artikli peatähelepanu on pöördelistel 1918.–21. aastatel,¹⁰ ent biograafiliselt ja temaatiliselt asjassepuutuvaid ekskursse tehakse ka varasematesse ja hilisematesse aegadesse.

Nimetatud isikud on valitud lähtuvalt kahest kaalutlusest. Esiteks olid nad kõik seotud Kopenhaageni eesti sotsialistliku (või enamliku) seltsiga, mille juhtfiguuriks oli Taani Sotsialistliku Töölispartei liige Oskar Lenk. Seetõttu võib oletada, et nad kõik olid avatud enam-vähem samalaadsetele ideoloogilistele mõjutustele (lisaks sellele, et nad jagasid mingil määral sarnaseid elukogemusi (Taani) väliseestlaste ja põlvkonnakaaslastena). Teiseks on lähtutud kättesaadavate allikate olemasolust, mille tõttu on lähema

⁸ Ilmekateks näideteks on nt: Paul Vihalem, *Eesti kodanlus imperialistide teenistuses 1917–1920* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960); Herbert-Armin Lebbin, *Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970).

⁹ Nõukogulikus, kommuniste heroiseerivas ajalookirjutuses püüti “parteistaaži” algusreeglina võimalikult kaugele minevikku paigutada, mis muidugi tähendas ka sellest hetkest alates ideoloogilise puhtuse presumptsiooni.

¹⁰ Kuupäevad on artiklis antud uue kalendri järgi.

vaatluse alt välja jäetud veel mõned sama seltskonnaga seotud eestlased, kelle kohta andmeid napib.

Uurijad pole seda isikute ringi varem käsitletud, mistõttu pole käesolevale artiklile lisada ka otseselt asjassepuutuvat historiograafiaosa. Vihjeid selle üksikutele liikmetele leidub Kaido Jaanson ja Eero Medijaineni töödes, millele on allpool viidatud. Eraldi uurimisteemana praktiliselt käsitlemata on ka vastava ajajärgu väliseesti (st Lääne-Euroopa ja Ameerika Ühendriikide) äärmusvasakpoolsed üldisemalt, keda nõukogude-aegne parteiajalugu ilmselt mitmesugustel põhjustel ei vaadelnud ja keda tänapäeva Eesti ajalooteadus pole veel jõudnud uurida. Teatud määral tähelepanu on leidnud vaid aastakümneid New Yorgis välja antud eestikeelne sotsiaaldemokraatlik, hiljem kommunistlik ajaleht *Uus Ilm* (1909–89),¹¹ kuid ka seda pole uuritud radikaliseerumise ja selle võimalike mõjutegurite seisukohast.

Alljärgnevalt hoidutakse teadlikult (äärmus)vasakpoolsuse sisulisest defineerimisest, kuna pole võimalik väita, kuivõrd ortodoksselt marksistlikud või lenininlikud olid mingil ajahetkel ühe või teise käsitletava isiku vaated. Pigem tundub otstarbekas käsitleda eesti vasakpoolsust kui ajas muutuvat ja arenevat nähtust, mille radikaalseimad vormid ühel ajajärgul (nt 1905. aasta revolutsiooni ajal) olid võrreldamatult leebemad kui mõnel järgmisel (nt Vabadussõja punase terrori) perioodil, kuid mille suhteline asukoht omaaegsel poliitilisel maastikul oli alati vasakpoolses ääres. Sellest vaatenurgast lähtudes polnud äärmusvasakpoolsetele omane mitte niivõrd mingi konkreetne vaadete ja tõekspidamiste kompleks, kuivõrd selle järkjärgulise radikaliseerumisprotsessiga sammu pidamine.

Eesti vasakpoolsed emigrandid Skandinaavias 20. sajandi alguskümnenditel

Arvestamata üksikuid varasemaid näiteid, nagu 1888. aastal Šveitsi ja seejärel Prantsusmaale siirdunud vanapagulane Andres Dido¹², leidsid eesti poliitilised emigrandid esimest korda tee läände 1905. aasta revolutsioonikate järellainetuses. Mitmesugustel, sh puhtgeograafilistel põhjustel siirdusid pealetungiva reaktsiooni ja karistussalkade eest pagevad

¹¹ Vt nt "*Uus Ilm*" 70: ameerika eestlaste edumeelse ajalehe "*Uus Ilm*" 70. aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjalid, koost Ülo Koit ja Ene Rebane (Tallinn: Perioodika, 1980); Mihkel Kalmet, *Ajalehe Uus Ilm retseptioon Eestis ja Ameerika Ühendriikides*, bakalaureusetöö (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2016).

¹² Meelik Kahu, "Ühest rahvusliku liikumise tegelasest", *Keel ja Kirjandus*, 9 (1972), 546.

mässumehed suuremal hulgal just Skandinaaviasse, eeskätt Rootsi.¹³ Vas-
tavat teemat uurinud Aleksander Loit peab aastatel 1906–14 Rootsi jõudnud
Balti põgenike koguarvuks 800–1000, kellest Rootsi politseis registreeriti
arvatavasti ligikaudu poole väiksem osa. Kuigi 233-st nimeliselt teada ole-
vast eesti soost sisserändajast ainult 83 nimetas end politseiülekuulamisel
selgesõnaliselt poliitiliseks põgenikuks, on põhjust arvata, et tegelikult
kuulusid samasse kategooriasse praktiliselt kõik sel perioodil Baltikumist
Rootsi jõudnud isikud.¹⁴

Põgenike edasine poliitiline tegevus Rootsis jäi väga tagasihoidlikuks,
kuid ametivõimudele valmistasid Läänemere provintsidest ja Venemaalt
pärit “anarhistid” suurt muret ning just nende tõttu algas seal 1906. aas-
tal välismaalaste politseiline registreerimine ja regulaarne meldimisko-
hustus, mis kehtis põhimõtteliselt samal kujul veel aastakümneid hil-
jem.¹⁵ Mingi hulk 1905. aasta põgenikest eestlasi jõudis ka Taani¹⁶ ja mujale
Skandinaaviasse.

Järgmine periood, kui Skandinaavia eesti vasakpoolsed teatavat rolli
mängisid, oli Esimese maailmasõja aeg, mil sõdivate suurriikide rahaga
Venemaal uut revolutsiooni ellu kutsuda ja Eestit Venemaast eraldada üri-
tanud 1905. aasta enamlaste Aleksander Kesküla mõju alla sattus terve rida
peamiselt Šveitsis ja Skandinaavias elutsenud väliseestlasi. Osa Kesküla
agentidest ja kaastöölistest oli samuti 1905. aasta taustaga, kuid pahempool-
sed olid neist kahtlemata kõik: Oskar Elevant¹⁷, Arthur Siefeldt¹⁸, Aleksan-
der Blauberg¹⁹, Jakob Bogrovski²⁰, Gustav Paju²¹ ja August Lossmann – nii
sella kui praegugi kodu-eestlaste jaoks praktiliselt tundmatud isikud, kelle
lähem tutvustamine peab ühe erandiga ka siinkohal edaspidiseks jääma.

Väga vähe on teada selle kohta, kuidas vasakpoolsed emigrante mõju-
tasid pöördelised sündmused Esimese maailmasõja lõpujärgus ja pärast
seda, st 1917. aasta kaks Vene revolutsiooni, Eesti omariikluspüüdlused

¹³ Sealt oli paljudel muidugi võimalik omakorda edasi liikuda Saksamaale, Šveitsi või
Ameerika Ühendriikidesse.

¹⁴ Aleksander Loit, “Balti pagulased Rootsis pärast 1905. aasta revolutsiooni”, *Tuna*,
1 (2005), 80.

¹⁵ Loit, “Balti pagulased Rootsis”, 79–80.

¹⁶ Vt Vello Helk, “Eesti maapagulasi Kopenhaagenis 1906.–1907. a.”, *Tulimuld*, 4 (1989),
187–189.

¹⁷ Vt Kaido Jaanson, “Eestlased Rootsi salapolitsei valvsa silma all Esimese maailmasõja
ajal”, *Tuna*, 1 (2003), 27–28.

¹⁸ Vt Kaido Jaanson, “Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939): ühe eestlase elu Eestimaata”,
Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2004–2005 (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2006), 181–203.

¹⁹ Vt Jaanson, “Eestlane Aleksander Kesküla ja Berliin”, 30.

²⁰ Vt Jaanson, “Aleksander Kesküla and Sweden”, 159–160.

²¹ Vt Jaanson, “Eestlased Rootsi salapolitsei valva silma all”, 25–26.

Saksa okupatsiooni eel ja ajal ning järgnenud Vabadussõda. Siiski näib, et neist osade vaated arenesid just sellel ajajärgul äärmuslikumas, enamlastele lähenevas suunas, mille põhjuste kohta võib esitada mõned oletused. Arvestades, et Skandinaavia vasakpoolsed väliseestlased olid tõenäoliselt pea kõik sotsialistliku Vene revolutsiooni pooldajad (nagu paljud neist olid seda olnud juba 1905. aastal), tundub ootuspärane, et osa neist pidi alates 1917. aasta hilissügisest kaugenema oktoobrirevolutsiooni suhtes skepsist üles näidanud sotsiaaldemokraatlikest parteidest ning sattuma selle asemel asukohariigi vasaksotsialistide ja kommunistide mõju alla, kes just sellel ajajärgul Taani ja Rootsi sotsiaaldemokraatlikest parteidest lõplikult lahku löid.²² Nii sel põhjusel kui ilmselt ka oma suhtelise teadmatuse tõttu Eestis valitsevate olude kohta, olid väliseestlased samuti tõenäoliselt avatumad oma asukohariikides oktoobrirevolutsiooni järel tugevnenud enamlikule propagandale, mis mh kujutas 1918. aasta hilissügisel puhkenud sõda Eesti ajutise valitsuse ja Nõukogude Venemaa marionettriigi Eesti Tööraha Kommuuna (edaspidi ETK) vägede vahel revolutsioonilise klassivõitlusena, kus ühel poolel seisid rahvusvahelise imperialismi teenrid ning teisel poolel viimaste poolt rõhutatud Eesti proletariaat. Eriti suurejoonelised propagandakampaaniad võeti ette just Skandinaavias, eesmärgiga takistada Taani, Rootsi ja Norra vabatahtlike värbamist Eesti ja Läti valgesse sõjaväkke.²³

Otsustava tähtsusega perioodil 1918–21, mil kodusõtta haaratud Nõukogude Venemaa tegi suuri jõupingutusi, et sisepoliitiliselt stabiliseeruda ning ühtlasi maailmarevolutsiooni Lääne-Euroopasse ekspordida, anti erinevaid parteilisi ülesandeid ka väliseesti kommunistidele. Eeskätt olid need seotud salajase transpordivõrgustikuga, mis kulges Venemaalt mööda erinevaid varjatud piiriületuskohti, ühendusteid ja konspiratiivkortereid läbi Skandinaavia ja Soome ja/või Balti riikide Lääne-Euroopasse, eriti Saksamaale, ning sealt tihti edasi Suurbritanniasse ja Ameerika Ühendriikidesse. Seda Briti ajaloolase Michael Futrelli poolt *Northern Underground*'iks nimetatud marsruuti mööda liikusid propagandakirjandus, relvad, poliitiliseks tegevuseks mõeldud rahasummad ning illegaalselt reisivad isikud juba 19. sajandi keskpaiku.²⁴ Ka eesti vasakpoolsed olid seda teed kasutanud Soomest Rootsi minnes juba 1905. aasta järellainetuse ajal, mille juures neid

²² Vt nt Nik Brandal, Øivind Bratberg, Dag Einar Thorsen, *The Nordic model of social democracy* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 39–41.

²³ Vt Kaido Jaanson, *Draakoni hambad: Rootsi ja Taani palgasõdurid 1919. aastal Eestis* (Tallinn: Eesti Raamat, 1987), 34–37, 83–86.

²⁴ Michael Futrell, *Northern Underground: episodes of Russian revolutionary transport and communications through Scandinavia and Finland 1863–1917* (London: Faber and Faber Ltd, 1963), 19–21.

abistasid Soome ja Rootsi pahempoolsed sotsiaaldemokraadid.²⁵ Uusi eestlastest kasutajaid leidis tee Esimese maailmasõja ajal, mil neutraalses Rootsis käisid põrandaaluseid poliitilisi ülesandeid täitmas parempoolsete Soome aktivistidega ühenduses olnud raamatukaupmees Jakob Ploompuu²⁶ ja ajakirjanik Hindrik Prants²⁷. Aleksander Kesküla agentide Gustav Paju (*alias* Hugo Walteri) ja August Lossmanni kaudu toimetati läbi Rootsi Venemaale Saksamaal viibivate soome sõdurite kirjavahetust²⁸ ning Saksa kindralstaabi rahadega trükitud revolutsioonilis-defaitistlikke lendlehti²⁹.

Taanlane Alfred Kruse, eestlane August Lossmann ja Stockholmi vene enamlased

1890. aasta 19. oktoobril Tallinnas sündinud August Lossmann³⁰ (ka Lossman ja Lössmann) oli Taani kommunisti Alfred Kruse teada teeninud aega väeosas, mis valvas tsaari Tsarskoje Selo residentsi. Seejärel oli ta õppinud elektromehaanikuks.³¹ 1931. aastal tabloidis Uudisleht ilmunud andmetel oli Lossmann välismaale sõitnud esmalt jänesena ühel Brüsselisse mineval aurikul ning külastanud samal kombel ka mingit Prantsuse sadamalinna, Rotterdami ja Malmöt.³² Maailmasõja paar esimest aastat elas ta emigrandina Stockholmis, kus temast sai sealse enamliku parteigrupi ja ühtlasi ka Stockholmi Eesti seltsi liige.³³ Lossmanni poliitiline tegevus – nii palju, kui sellest teada – oli vaadeldava perioodi eel ja ajal tihedalt läbi põimunud taanlase Alfred Kruse ning eestlase Aleksander Kesküla elu ja tegevusega.

Aleksander Kesküla (1882–1963) oli teinud endale nime 1905. aasta revolutsiooni ajal käremeelse sotsiaaldemokraadina. 1909. aastal oli ta

²⁵ Loit, “Balti pagulased Rootsis”, 82.

²⁶ Vt Mart Kuldkepp, “Grundbesitzer aus Estland”: activist regionalism in the Baltic Sea area in 1916”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2012), 1–30.

²⁷ Vt Mart Kuldkepp, “Eesti välispoliitika algusaegadest: Jaan Tõnissoni esimene raport Stockholmist 18.02.1918”, *Tuna*, 4 (2014), 82.

²⁸ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.1621.1.123, l. 2–4: Tähtsused hr Lossmanni teadetest hr. A. Keskkülla tegevuse kohta Stockholmis, 15.06.1918.

²⁹ Kansallisarkisto, Helsinki (edaspidi KA), Herman Gummeruksen kokoelma, k 27: Herman Gummerus J. V. Snellmanile, 23.03.1916.

³⁰ August Lossmann. Politiets registerblad, algatatud 01.11.1916: <https://kbharkiv.dk/permalink/post/17-866564> (23.07.2018).

³¹ Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Kopenhagen (edaspidi ABA), Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

³² “Eestlane Taanis miljonäriks. Maratonijooksja Jüri Lossmanni onupojal Kopenhaagenis suurtööstus. Noore elektrotehniku seiklusrikas karjäär”, *Uudisleht*, 01.07.1931, 3.

³³ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

põgenenud sandarmite eest Venemaalt Saksamaale ja seejärel Šveitsi, kus jäi aktiivseks vasakotsialistlikes ringkondades ning asutas (ilmselt fiktiivse) Eesti sotsiaaldemokraatlike pagulaste seltsi. Maailmasõja puhkemises nägi Kesküla võimalust Vene impeeriumi lõplikuks hävitamiseks ühest küljest sotsiaalse revolutsiooni, teisest küljest rahvusliku separatismi abil. Viimasega tuli Venemaa küljest eraldada selle vähemusrahvastega asustatud äärealad, sh Eesti, mis Kesküla visiooni järgi pidi koos Rootsi ja Soomega saama osaks mingist põhjamaisest föderatsioonist. Toetust oma eesmärkide saavutamiseks otsis Kesküla Venemaa vaenlastelt, eeskätt Saksamaalt, mis oli nõus tema tegevust teatud määral finantseerima. Alates 1914. aasta sügisest kuni 1916. aasta sügiseni viibis Kesküla vaheldumisi Rootsis ja Šveitsis, kus katsus äratada Eesti-sõbralikke meeleolusid ning tegi tööd Rootsi sõtta astumise heaks Saksamaa poolel; samal ajal aga püüdis ka manipuleerida vene enamlikke emigrandigruppe Zürichis ja Stockholmis vastu võtma Saksa rahalist ja logistilist toetust Vene revolutsiooni korraldamiseks.³⁴

Taani radikaalvasakpoolne ajakirjanik Alfred Kruse (1888–1958) oli Keskülagaga tutvunud 1915. aastal Stockholmi Vene bolševike grupi sekretäri, eestlase või eesti keelt oskava venelase Jakob (Jakov) Bogrovski juures, kelle kaudu Kesküla püüdis suunata raha kohalikesse enamlikesse ringkondadesse eesotsas Nikolai Buhhariniga (1888–1938). Bogrovski käest sai Kruse raha ajakirjanduslikuks reisiks Venemaale, kust naastes sai ta ka ise Keskülagaga lähemalt tuttavaks³⁵ ning konspireeris ühes temaga Saksa raha omastanud Bogrovski väljaheitmise parteist otsekui anonüümse vihje peale, et Bogrovski oli kelleltki kahtlast raha vastu võtnud.³⁶ Järgmise Venemaa-reisi tarbeks andis Kesküla Krusele juba ise 600 Rootsi krooni ning palus tal täita ka mõne isiklikku laadi palve. Samuti oli Kruse saanud Keskülast 600 krooni reisiks Kopenhaagenisse ning jätnud kirjastaja leidmiseks Kesküla kätte oma reise põhjal kirjutatud raamatukäsikirja *Venemaa ja maailmasõda (Rusland og verdenskrigen)*.³⁷

1916. aasta kevadel langes Krusele Stockholmi seltsimeeste kahtlusevari, kuna Bogrovski loole oli järgnenud uus skandaal: Rootsi politsei oli kuskilt saanud infot, et enamliku grupi liidrid Buhharin ja Georgi Pjatakov

³⁴ Mart Kuldkepp, "Hegemony and liberation in World War I: the plans for new Mare Nostrum Balticum", *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2015), 274–275.

³⁵ ABA, Alfred Kruse, Vol 24, Protokoll over Forbindelsen mellem Kesküllä og Kruse m. fl.

³⁶ Futrell, *Northern Underground*, 130.

³⁷ ABA, Alfred Kruse, Vol 24, Protokoll over Forbindelsen mellem Kesküllä og Kruse m. fl.

(1890–1937) olid osalenud 1916. aasta märtsis Rootsi pahempoolsete sotsiaaldemokraatide poolt korraldatud rahukongressil ning väidetavalt esinenud seal sildade õhkimist jm “mitteparlamentaarsete meetmeid” pooldavate sõnavõttudega. Politseiuurimise ja kohtuprotsessi järel pandi kaks Rootsi juhtivat vasaksotsialisti Ivan Oljelund (1892–1978) ja Buhharini sõber Zeth (Zäta) Höglund (1884–1956) sama aasta sügisel riigireetmise süüdistusega vangi; vene enamlased Buhharin, Pjatakov, Jakov Surits (1882–1952) ja Nikolai Gordon (1884–1935) saadeti aga juba aprillikuus Rootsist välja. Sama saatust tabas Alfred Kruset, kes just seetõttu pöördus tagasi Kopenhaagenisse.³⁸

Väljasaadetud venelased kahtlustasid, et kogu loo taga peitub provokatsioon. Eriti Buhharin oli veendunud, et Rootsi politseile olid infot andnud eestlased Kesküla ja Oskar Elevant (1884–1951) ning nendega lähedastes suhetes olnud taanlane Kruse. Viimase suhtes pandi augustikuus Kopenhaagenis toime seltsimehelik kohus, mis pidi välja selgitama tema kontaktid Kesküla ja teiste vasakpoolsete eesti emigrantidega.³⁹ Ehkki Kruse eitas, et tal oleks olnud midagi tegemist Vene bolševike Rootsist välja saatmisega, tunnistas ta, et oli Bogrovski kaudu saanud tõesti tuttavaks nii Kesküla, kui kahe teise eestlasest Stockholmi sotsialisti, Oskar Elevanti ja August Lossmanniga.⁴⁰

Võltsproklamatsioonid

1916. aasta kevadel, Kruse arvates võimalikku riigist välja saatmist ennetades, oli Lossmann ümber asunud Kopenhaagenisse.⁴¹ Kaasas soovituskiri Elevandilt, võttis ta seal uuesti ühendust Krusega, kuid avaldas ühtlasi soovi, et samuti Kopenhaagenis viibivad vene sotsialistid Nikolai Gordon ja Moissei Uritski (1873–1918) tema sealolekust midagi ei teaks.⁴²

Lossmann andis Krusele umbes 20 venekeelset Lenini allkirjaga lendleht-proklamatsiooni, mis olevat mõeldud Kopenhaageni sadamas Vene

³⁸ Futrell, *Northern Underground*, 127.

³⁹ *Ibid.*, 133–135.

⁴⁰ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Protokol over Forbindelsen mellem Kesküla og Kruse m. fl.

⁴¹ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann. Eesti meremehe Wilhelm Richard Karjama päeviku andmetel oli Lossmann Stockholmist ära sõitnud 24. mai paiku: Kungliga Biblioteket, Stockholm, Karjama, Wilhelm Rickard: dagböcker, Vol 1, 25.05.1916.

⁴² ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Protokol over Forbindelsen mellem Kesküla og Kruse m. fl.

meremeestele jagamiseks.⁴³ Tundub, et Kruse pidi nende levitamisele kuidagi kaasa aitama, sest tema paberite seas on säilinud Tallinna Saksa Teatri (praeguse Draamateatri) hoone pildiga postkaart 1916. aasta 16. juunist, milles Lossmann teatab, et ei saa samal päeval kohtuda, kuna on pidanud kiireloomulistes asjades sõitma Kristianiasse (praegu Oslo) ning palub Krusel seetõttu millegi tegemist edasi lükata, lubades talle naastes tasuda.⁴⁴ Oma vene seltsimeestele Kruse lendlehti ei näidanud,⁴⁵ kuid mõni aeg hiljem leidis Buhharin need külaskäigu ajal ise juhuslikult Kruse korterist. See intsiident andis hoogu juurde juba niigi tõsistele kahtlustustele Kruse suhtes.⁴⁶

Lossmanni levitatud lendleht võis olla sama, mida Kesküla tuttava Soome aktivisti Herman Gummeruse sõnul oli trükitud miljon eksemplari Vene sõduritele jagamiseks kogu rinde ulatuses ning mida Kesküla püüdis saata 1916. aasta kevadel Venemaale levitamiseks oma teise agendi, Haparanda eestlase Gustav Paju kaudu. Lendlehe peaaesjalik sisu oli Gummeruse sõnul selles, et suurvene sotsiaaldemokraatlike tööliste huvides ei saa toetada sõjas valitsust ega aidata sellel alla suruda teisi rahvuseid Vene riigis.⁴⁷

Juuli lõpus Uritskile saadetud kirjas teatas Kruse, et Lossmanni sõnul olid lendlehed trükitud Stockholmis Kesküla poolt ning neid oli Kopenhaagenis juba levitatud, kuid teadmata kelle poolt. Lossmann oli need saanud Kristianias. Kruse palus Uritskilt nõu, kas suhted Lossmanniga katkestada.⁴⁸ Näib, et kontakti soovitati siiski hoida, kuna 8. augustil kirjutas Kruse Uritskile taas: uuel kohtumisel Lossmanniga oli ta kuulnud, et lendlehed olid trükitud Šveitsis 100 000 eksemplaris ning väidetavalt Lenini teadmisel. Lossmann oli olnud Kristianias, et organiseerida trükiste transporti Venemaale, mida “finantseeritakse eri viisidel”. Kesküla tundvat Lossmann juba Tallinnast.⁴⁹

Uritski süüdistus, et Kruse oli Lossmannilt vastu võtnud terve hulga eksemplare provokatsioonilise sisu ning võltsitud Lenini allkirjaga üleskutseid edasiseks laialijagamiseks⁵⁰ jäi seega vähemalt esialgu ümber

⁴³ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954; ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Protokol over Forbindelsen mellem Kesküla og Kruse m. fl.

⁴⁴ ABA, Alfred Kruse, Vol 27: Lossmann Krusele, 16.06.1916.

⁴⁵ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Protokol over Forbindelsen mellem Kesküla og Kruse m. fl.

⁴⁶ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954.

⁴⁷ KA, Herman Gummeruksen kokoelma, k 27: Herman Gummerus J. V. Snellmanile, 23.03.1916.

⁴⁸ Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek, Stockholm (edaspidi ARA), Undersökningskommissionen Alfred Kruse: Kruse Uritskile, 30.07.1916.

⁴⁹ ARA, Undersökningskommissionen Alfred Kruse: Kruse Uritskile, 08.08.1916.

⁵⁰ ARA, Undersökningskommissionen Alfred Kruse: Kruse Fredrik Strömile, 16.08.1916.

lökkamata. Kruse ise kirjutas palju aastaid hiljem, et tal polnud põhjust Lossmanni kahtlustada, ega teadnud, et viimasel oli Keskülalt saadud ülesanne. Küll aga oli Lossmann tagasi tõmbunud, kui Kruse talle lendlehtedega seoses esitatud süüdistusest rääkis, ning Kruse ei kohanud teda enam venelastest seltsimeeste juures.⁵¹ Viimast korda oli Kruse Lossmanniga rääkinud 1916. aasta jõulude ajal; hilisemad katsed kohtumisi kokku leppida ebaõnnestusid.⁵²

Mida täpselt Lossmann järgneva aasta vältel tegi, on raske öelda, kuid 1918. aasta suvel oli tal kokkupuuteid Kopenhaagenis viibivate Eesti välisdelegatsiooni liikmetega. Asi puudutas jällegi Kesküla, kes oli Eesti Büroo egiidi all Stockholmis iseseisvat poliitikat ajades ametlikule välisdelegatsioonile pinnuks silmas muutunud.⁵³ Mihkel Martna käega 15. juunil Kopenhaagenis kirjutatud tekst “Tähendused hr Lossmanni teadetest hr. A. Keskkülla tegevuse kohta Stockholmis” keskendub Keskülale ning valgustab Lossmanni ja Kesküla suhteid ainult niipalju, et need pidid kahtlemata olema lähedased ja usalduslikud. Muuhulgas tuleb kirjutisest välja, et Kesküla oli tutvustanud Lossmanni oma Haparanda agendi Pärnu ajakirjanik Gustav Pajuga (*alias* Hugo Walter), kes ühtlasi tegutses sidemehena Saksamaal asuva Soome rahvusväeosa (27. jäägripataljon) ja Soome pörandaaluse vastupanuliikumise vahel. Mõistagi vaikis Lossmann oma seletustes igasugustest ülesannetest, mida ta ise Kesküla heaks täitnud võis olla. Ütlused andis ta Mihkel Martna ja eestlase Johannes Rumesseni juuresolekul viimase korteris aadressil Nordlandsgade 5. Järgmisel päeval luges Lossmann Martna üleskirjutuse läbi ja kinnitas selle õigsust; seda jällegi samas kohas ning Rumesseni ja veel ühe eestlase, Oskar Lenki juuresviibimisel.⁵⁴

Kruse jaoks ilmus Lossmann uuesti välja 1918. aasta suvel, kui taanlane kellegi tuttava käest kuulis, et märtsikuus asutatud Taani Sotsialistliku Töölispartei (*Dansk Socialistisk Arbejderparti*) juures on loodud Eesti sotsialistlik grupp, kus käivad kuulujutud Kruse seotusest “võltsproklamasioonidega”. Kruse avaldas seepeale protesti grupi esimehe Oskar Lenki

⁵¹ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, o8.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

⁵² ARA, Undersökningskommissionen Alfred Kruse: Kruse Fredrik Strömile, 28.02.1917.

⁵³ Selle kohta vt Mart Kuldkepp, “Intriigid, provokatsioonid ja iseseisvuse süünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), 321–374.

⁵⁴ RA, ERA.1621.1.123, l. 2–4: Tähenused hr Lossmanni teadetest hr. A. Keskkülla tegevuse kohta Stockholmis, 15.06.1918. Vt ka: RA, ERA.2124.2.321, l. 199–204: Martna Kullile; Ferdinand Kull, *Esimesi Eesti diplomaate: mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2010), 173.

juures, kellel aga polnud esialgu tahtmist teda kuulda võtta.⁵⁵ 15. juulil Krusele saadetud kirjas avaldas Lenk üllatust, et Kruse tahab teda (Lenki) vastutavaks teha võimaliku laimu eest, mida Kruse kohta levitavad Stockholmi sotsialistid ning millega temal (Lenkil) pole midagi tegemist. Parim viis süüdistustele vastu astuda olevat hoopis ajakirjanduse kaudu.⁵⁶ Kruse tegi sellegipoolest järjekindlalt katset Lossmannile tema provokaatorliku käitumise pärast seltsimehelikku kohut kokku kutsuda. Asi jäi venima erinevatel Lenkist olenevatel põhjustel,⁵⁷ kuni Lenk lõpuks nõustus 22. septembri pärastlõunal pidama oma korteris koosoleku Lossmanni ja Kruse suhete selgitamiseks. Kruse kahtluste hajutamiseks kinnitas Lenk, et tal pole mingeid reservatsioone võtmaks kasutusele meetmeid isikute suhtes, kes teevad kahju revolutsioonilisele sotsialismile⁵⁸ – olgu siis pealegi tegemist rahvus- ja parteikaaslasega.

Koosviibimine Lenki juures kodus⁵⁹ leidis toepoolest aset. Lisaks erinevate väikeste Vene sotsialistlike gruppide esindajatele osales seal ka Taani Sotsialistliku Töölispartei esindajana Marie Sofie Nielsen (1875–1951). Lossmann andis koosolekul vasturääkivaid ütlusi, mille tulemusena leiti Kruse väited vähemalt osaliselt tõendatud olevat ning Lossmann heideti Eesti grupist välja.⁶⁰

1954. aastal kirjutas Kruse, et järgneval aastakümnel oli Lossmann poliitiliselt suhteliselt passiivne. Ta oli asutanud oma mehaanikatöökoja ning tegelenud ärialal.⁶¹ Taani ametlike allikate andmetel oli Lossmannil 1930. aasta oktoobri seisuga koos partner Kai Emil Jens Nielseniga firma A. Lossmann & Co,⁶² milles väidetavalt leidsid tööd 40–50 taanlast, nii et Uudistelehes nimetati Lossmanni 1931. aasta juulis lausa miljonäriks.⁶³

1930. aastate alguses otsis Lossmann ühendust Taani Kommunistliku Parteiga ning 1933. või 1934. aastal kohtas Kruse teda enda juhitava seltsi Nõukogude Liidu Sõbrad (*Sovietunionens Venner*) kohalikus osakonnas.

⁵⁵ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

⁵⁶ ABA, Alfred Kruse, Vol 27: Lenk Krusele, 15.07.1918.

⁵⁷ ABA, Alfred Kruse, Vol 27: Lenk Krusele, 05.08.1918; 01.09.1918; 05.09.1918.

⁵⁸ ABA, Alfred Kruse, Vol 27: Lenk Krusele, 17.09.1918.

⁵⁹ Lenk elas alates 1917. aasta 1. oktoobrist aadressil Blågårdsgade 11-3 (Larseni juures): Oscar Lenk. Politiets registerblad, algatatud 16.02.1916: <https://kbharkiv.dk/permalink/post/17-482720>.

⁶⁰ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Samling af Anmeldelser til Handelsregistrene nr 10, 1930, 223–224.

⁶³ “Eestlane Taanis miljonäriks”, 3.

Lossmann oli sellal partei majanduslike toetajate hulgas ning pidas sidet Nõukogude kaubandusdelegatsiooniga. Teise maailmasõja Saksa okupatsiooni osales Lossmann energiliselt vastupanuliikumises, oli kommunistina mõnda aega interneeritud Horserødlejreni vangilaagris, osales seal korraldatud mässus ning oli sunnitud põgenema Rootsi, kuhu ta jäi sõja lõpuni. Hiljem oli Lossmann saanud Nõukogude valitsuselt ülesande reisisida mööda Rootsi põgenikelaagreid ning agiteerida Nõukogude kodanikke kodumaale tagasi pöörduma. Nõukogude Liidu Stockholmi saatkonnas oli ta selle tegevuse eest isegi autasu saanud. Kirjutamisajal, 1954. aastal oli Kruse sõnul “sajaprotsendiline stalinist” Lossmann heades suhetes Kopenhaageni Nõukogude saatkonnaga, kuhu teda kutsuti igal oktoobrirevolutsiooni aastapäeval. Samuti oli temast selleks ajaks saanud Taani kodanik.⁶⁴

Kaubanduslepingud ja propaganda

Oktoobrirevolutsiooni ja Brest-Litovski rahulepingu järel jäi Venemaa ilma Entente'i riikide toetusest, kuid neutraalse Skandinaavia kaudu peetav ühendus Saksamaaga muutus nüüd põhimõtteliselt legaalseks, kuigi ka Saksamaal süvenesid reservatsioonid revolutsioonilisi meeleolusid õhutavate bolševikega läbi käimise osas. Varaseim Nõukogude diplomaatiline esindus avati just nimelt Skandinaavias: Vatslav Vorovski (1871–1923) juhtimise all peatselt pärast oktoobrirevolutsiooni loodud büroo Stockholmis. 1918. aasta sügisel lisandus sellele Jakov Suritsa juhitud välisesindus Kopenhaagenis. Entente'i maade surve tõttu saadeti mõlemad mehed ühes kaaskondlastega 1919. aasta alguses küll maalt välja, kuid enne seda jõudsid nad (eriti Vorovski) mängida olulist rolli, luues kontakte Skandinaavia valitsuste, töölislikumiste ja meediaga⁶⁵ ning sõlmides kaubanduslepinguid hankimaks Nõukogude Venemaale vajalikke kaupu, mille eest tasuti kokku röövitud raha ja väärisesemetega. 1919. aasta jaanuarikuust pärinevatel rahanduse rahvakomissariaadi sisemistel andmetel liikus 1918. aasta vältel Venemaalt Stockholmi 200–500 miljonit rubla erinevate ärilepingute katteks,⁶⁶ rikastades Rootsi pankureid ja ärimehi.

⁶⁴ ABA, Alfred Kruse, Vol 24: Kruse Zeth Höglundile, 08.03.1954, Bilag vedrørende August Lossmann.

⁶⁵ David McFadden, *Alternative paths: Soviets and Americans, 1917–1920* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 178.

⁶⁶ Sean McMeekin, *History's greatest heist: the looting of Russia by the Bolsheviks* (New Haven and London: Yale University Press, 2009), 114.

Saksamaa lüüasaamise järel bolševike õnn pöördus. 1918. aasta detsembris alguse saanud Entente'i *cordon sanitaire*-poliitika pidi tagama, et maailmarevolutsioon Venemaalt enam kaugemale lääne suunas ei levi ning enamlik režiim lämbub isolatsioonis kuni kokkuvarisemiseni. Sanitaarkordoni oluline komponent oli Briti laevastiku blokaad Läänemerel, mis muutis praktiliselt võimatuks Vorovski poolt sisse antud tellimuste täitmise. Samal ajal jäid Tallinna ja Riia sadamad erinevatel sõjalistel põhjustel enamlastele kättesaamatuks ning Anton Denikini (1872–1947) ja Aleksandr Koltšaki (1874–1920) valged armeed valmistasid ette pealetungi.⁶⁷ Meeleheitlikus olukorras tuli uuesti kasutusele võtta rinnet läbibistavad illegaalsed ühendused ning hakata tegema koostööd igasuguste kahtlaste äritejate ja salakaubavedajatega, kes 3–5 protsendi või enama komisjonitasu eest olid nõus rahapakkide ja briljantidega välismaale reisima, et Nõukogude kaubandusaju ajada või välismaiseid kommuniste finantseerida. Kaubanduse rahvakomissar Leonid Krassin (1870–1926) nimetas oma asetäitjat väliskaubanduse alal Georgi Solomoni (1868–1942) irooniliselt lausa “riikliku salakauba ministriks”.⁶⁸

Välispropaganda koordineerimiseks loodi 1918. aasta sügisel Lenini käsul ühtne Venemaa Telegraafiagentuur (ROSTA), milles liideti kaks seni lahus seisnud asutust: propagandatöö eest vastutav Nõukogude valitsuse (Sovnarkom) pressibüroo ning uudiste levitamise tegelenud Petrogradi Teadeteagentuur (PTA).⁶⁹ ROSTA loomiseni viinud protsessi taga oli tänu isiklikule tutvusele Leniniga Nõukogude valitsuse pressibüroo etteotsa saanud endine trükiköoline Tovia⁷⁰ Axelrod (1887–1938), kes oli varem kuulunud Venemaa juudi sotsialistliku partei Bundi ridadesse, põgenenud 1910. aastal välismaale, lähenenud Šveitsi paguluses olles bolševikele ja viimaks pöördunud koos nendega 1917. aasta aprilli lõpus Zürichist tagasi Venemaale. Teineteisega konkureerides püüdsid Axelrod ja PTA-d juhtiv hilisem Nõukogude diplomaat Leonid Stark (1889–1937) oma juhitavate organisatsioonide mõjuvõimu suurendada, esitades Leninile järjest ambitsioonikamaid plaane vastavalt kas ühel või teisel organisatsioonil põhineva mingit laadi “informatsioonikomissariaadi” loomiseks, millel pidi olema monopol igasugusele info liikumisele Nõukogude Venemaa avalikus ruumis.⁷¹

⁶⁷ McMeekin, *History's greatest heist*, 119–122.

⁶⁸ *Ibid.*, 124–126.

⁶⁹ Theodore E. Kruglak, “The role and evolution of press agencies in socialist countries”, *International Communication Gazette*, 21:1 (1975), 7–8.

⁷⁰ Eri allikates ka Tobias, Towia, Toivo jne.

⁷¹ Alexander Vatlin, “Weltrevolutionär im Abseits: der Kommissar der bayerischen Räterepublik Tobias Axelrod”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 4 (2014), 515–518.

Suutmata ennast Petrogradis mõjuka Starki vastu kehtestada, otsustas Axelrod keskenduda välispropagandale ning esitas 13. juulil plaani pressibüroo välisosakonna loomiseks. Välisosakonna kaudu tuli lääne avalikkust informeerida Vene revolutsiooni olemusest ja arengust, selgitada Nõukogude valitsuse poliitikat ja teha propagandat välismaal viibivate Vene sõjavangide seas. Soliidse eelarvega varustatud asutuse juhatajaks pidi saama ettepaneku autor isiklikult. Lenini juures, kes pidevalt kaebas Nõukogude Venemaad lämmatava informatsiooniblokaadi üle, langes ettepanek viljakale pinnasele ning juuli lõpus oli Axelrod juba Berliinis pressibüroo välisosakonda asutamas.⁷²

Saksamaal sattus Axelrod kohe konflikti Nõukogude Venemaa täievolilise diplomaatilise esindusega, mille juht Adolf Joffe (1883–1927) nägi uustulnukas soovimatut konkurenti ning väitis, et Berliinis juba tegutsev PTA osakond on propagandatöökäsi täiesti piisav. Septembri alguses päädis konflikt sellega, et PTA ja valitsuse pressibüroo ühendati ROSTA nime all üheks institutsiooniks, mille välisosakonna juhiks sai seni Berliini PTA-d juhtinud Josef Korinec.⁷³ Büroojuhataja ametist ilma jäänud Axelrod ei naasnud sellegipoolest aga mitte koju, vaid hakkas arendama energilist tegevust Venemaal pikisilmi oodatava Saksa revolutsiooni ettevalmistamiseks, mille üks osa oli ka neutraalsetes riikides (Hollandis, Šveitsis, Rootsis, Taanis ja Norras) ROSTA korrespondentsbüroode sisse seadmine. Saksa revolutsiooni puhkemise ajal viibiski Axelrod hoopis Taanis, kust ta sai erilooga alles 8. detsembril tagasi Berliini pöörduda.⁷⁴

Kohalike ametivõimude ja Entente'i maade surve tõttu ei kulgenud ROSTA korrespondentsbüroode töö siiski mitte segamatult. 1919. aasta 10. jaanuaril teatas Ameerika kindralkonsulaat Kopenhaagenist Washingtoni, et erinevate agentide teatel ootab Suritsa bolševistlik "saatkond" iga päev Taanist välja saatmist; politsei jälgib enamlaste tegevust viimasel ajal väga tähelepanelikult ning mitmed ROSTA töötajad olid ülekuulamisele kutsutud. See kõik oli "saatkonnas," ROSTA-s ja sõjavangide abikomitees töötavate enamlaste seas suurt rahutust tekitanud.⁷⁵ Samal kuul suleti spartakistliku mässu verise mahasurumise järel ka Berliini ROSTA välisbüroo,⁷⁶

⁷² Vatlin, *Weltrevolutionär im Abseits*, 518–519.

⁷³ *Ibid.*, 518–519.

⁷⁴ *Ibid.*, 520.

⁷⁵ The National Archives and Records Administration, College Park, RG 65 (Federal Bureau of Investigation), 833644 Old German Files, File 348645: Ameerika kindralkonsulaat Kopenhaagenis 10.01.1919.

⁷⁶ *Deutschland, Russland, Komintern II. Dokumente (1918–1943)*, Teilband 1, hrsg. von Hermann Weber, Jakov Drabkin, Bernhard H. Bayerlein (Berlin/München/Boston:

mis asus otse Berliini kesklinnas (Friedrichstrasse 217) ning mida ülestõusu ajal oli kasutatud spartakistide peakorterina.⁷⁷

Sidetöötaja Oskar Lenk

Oskar Lenk oli sündinud 1890. aasta 28. oktoobril⁷⁸ Pilstveres⁷⁹ ning lõpetanud 1910. aastal Paide neljaklassilise linnakooli.⁸⁰ Lenk oli pärit talupojaperest, kuid omandas seejärel postiljoni ja telegrafisti oskused⁸¹ ning töötas aastatel 1910–12 Riia posti-telegraafi ringkonnas esmalt õpipoisi ja seejärel telegrafistina.⁸² Hiljem kompartei liikmeks astudes kinnitas Lenk, et oli 1912. aasta aprillis Riiaast välismaale siirdunud politsei tagakiusamise tõttu,⁸³ kuid tema Riia-aegne teenistustoimik mingeid poliitilisi või muid kahtlustusi ei kinnita. Küll aga oli Lenk vahetult enne lahkumist määratud sõjaväe kutsealuseks⁸⁴ ning näib tõenäoline, et tema palve end alates 27. märtsist 1912 omal soovil ja “kodustel põhjustel” teenistusest vabastada⁸⁵ ning sellele kohe järgnenud välismaale minek olid seotud hoopis tahtmisega sõjaväekohustusest kõrvale hoida.

Alates 1912. aastast oli Lenk enda sõnul veetnud kogu aja Taanis, välja arvatud paarikuine visiit Pariisi maailmasõja puhkemise paiku. Alates 1916. aastast elas ta Kopenhaagenis, kus töötas uksehoidjana Jordløse riigihaiglas ning hiljem töölisena Blegdamsmølleni jahuvabrikus.⁸⁶ Lenk oli ka möldrite ametiühingu liige.⁸⁷ Hiljem väitis ta, et oli juba 1912. aastast kuulunud Taani sotsiaaldemokraatlikku parteisse ja selle noorsooühingusse ning saanud mingeid mõjutusi ka Pariisi emigrantide poliitilises atmosfääris viibides; poliitiline tegevus “suuremas mõõdupuus” oli alanud aga 1916.

Walter De Gruyter, 2015), 75: Karl Radek Leninile u. 24.01.1919.

⁷⁷ Alexander Vatlin, *Weltrevolutionär im Abseits*, 520.

⁷⁸ Seda enda sõnul 1918. aasta detsembris Taani politseile. Vt. Rootsi Riigiarhiiv (edaspidi SRA), Statens Utlänningskommission (edaspidi StU), F, 1, Vol 1, H114, Rapport, 24.12.1918, lk 1.

⁷⁹ Oscar Lenk. Politiets registerblad, algatatud 16.02.1916: <https://kbharkiv.dk/permalink/post/17-482720> (23.07.2018).

⁸⁰ “Kodumaa ringvaade”, *Tallinna Teataja*, 10.06.1910.

⁸¹ SRA, StU F, 1, Vol 1, H114: Rapport, 24.12.1918, 1.

⁸² RA, EAA.322.2.869, l. 39: Attestat', 29.03.1912. Autor soovib tänada Marju Luts-Sootaki abi eest toimiku analüüsimisel.

⁸³ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

⁸⁴ RA, EAA.322.2.869, l. 30–33.

⁸⁵ RA, EAA.322.2.869, l. 34: S” predstavleniēm” prosheniya chinovnika Lenka ob” uvol’nenii ego ot” sluzhbÿ, 29.03.1912.

⁸⁶ SRA, StU, F, 1, Vol 1, H114: Rapport, 24.12.1918, 1.

⁸⁷ RA, ERAF.28.3.28, l. 8.

aasta jaanuaris.⁸⁸ Raske on öelda, milles see tegevus täpsemalt seisnes, kuid 1920. aastal ajakirjas *Klassivõitlus* ilmunud nekroloogi järgi oli just Lenk pannud aluse Kopenhaageni eestlaste sotsialistlikule organisatsioonile (st ülalmainitud sotsialistlikule või enamlikule seltsile) ning andnud sellele revolutsioonilise kasvatuse.⁸⁹ Oma sõnul oli Lenk erinevates Taani linnades üles astunud kommunistlike kõnedega kuni 2000 inimese ees, olnud tegev Kopenhaageni vene emigrantide kommunistlikus grupis alates 1917. aasta novembrist ning algusest peale kuulunud 1918. aasta märtsikuus Marie Sophie Nielsen poolt asutatud Taani Sotsialistlikku Töölisparteisse,⁹⁰ mida võib pidada Taani esimeseks avalikult enamlikuks parteiks.⁹¹

Lenki poliitilist meelsust oktoobrirevolutsiooni järel iseloomustab hästi 1918. aasta 19. jaanuaril Taani sündikalistlikus ajalehes *Solidaritet* ilmunud kirjutis “Pöördumine maailma proletariaadile Vene revolutsionääride poolt”. Lenki allkirjaga tekstis antakse teada, et 13. jaanuaril Kopenhaagenis kogunenud “Vene revolutsiooniliste kodanike miiting” oli otsustavalt protesteerinud “professionaalsete poliitiliste spektaaklitegijate” vandenõude vastu, mille eesmärgiks on enamlikku rahvakomissaride nõukogu mutta tampida. Hetkel olevat bolševikud ainsad, kes võitlevad rahu nimel mitte üksnes Saksa imperialismi, vaid kogu maailma imperialistide ja kodanluse vastu, mistõttu neile peab osaks saama kõigi rahuõprade abi. Kõik see, milles enamlasi ja nende rahvalitsust süüdistatakse, olevat aga suurim vale ja häbitu katse rahu saabumist edasi lükata.⁹² Umbes samal ajal saadeti *Solidariteti* poolt “Vene klassivennastele” tervituskiri ja õnnesoovid, milles Taani sotsiaaldemokraatide juhte nimetati Vene revolutsiooni vaenlasteks ning avaldati soovi, et Taani saadetak mingisugune Nõukogude Venemaa esindus, mille kaudu oleks võimalik igasuguste spekulantide peale lootmata ühendust hoida.⁹³

Tundub tõenäoline, et juba 1918. aastal püüti Taani Sotsialistlikku Töölisparteisse infiltreerida ka Nõukogude raha. 1918. aasta oktoobris olid koos rea teistega ka “O. Lenk ja Rumesen” toetanud mai alguses asutatud partei ajalehte *Klassekampen* omas ajas märkimisväärse summa – 10 Taani

⁸⁸ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

⁸⁹ “Oskar Lenk”, *Klassivõitlus*, 6/11 (1920), 95.

⁹⁰ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

⁹¹ Oma põhilausest deklareeris Taani Sotsialistlik Töölispartei lahkulöömist sotsiaaldemokraatiast, hoidumist igasugusest koostööst kodanlusega ning liitumist vasaksotsialistliku Zimmerwaldi liikumisega: *Principielle Grundlinjer for Danmarks Socialistiske Arbejderparti* (København: Socialistisk Arbejderparti, 1918).

⁹² “En Henvendelse til Verdens-Proletariatet fra russiske Revolutionære”, *Solidaritet*, 19.01.1918.

⁹³ RA, ERAF.4907.1.16, l. 1–2: Til vore Klassebrødre i Rusland!, dateerimata.

krooniga.⁹⁴ Sotsiaaldemokraatlikus ajalehes *Klokken* 5 tõstatati selle peale küsimus, kuidas töölised endale selliseid väljaminekuid lubada võivad ning avaldati irooniliselt lootust, et Klassekampeni toimetus saab edaspidigi mõned 50-krooniseid paberrahad suurte säravate 1000-rublaste kõrval, mis saabuvat otse Moskva rahapajast.⁹⁵

Oskar Lenk ja Mihkel Kaik Kopenhaageni ROSTA büroo ametnikena

1918. aasta novembrist kuni detsembrini töötas Oskar Lenk ametnikuna Kopenhaageni ROSTA korrespondentbüroos. Vastavalt jõulude paiku Taani politseile antud ütlustele, oli seal tema ametinimetuseks tõlkija ning palgaks 1200 krooni kuus. Büroo allus otse Moskvast asuvale komisjonile, kuhu Lenki teada kuulusid Karl Radek, Leonid Stark ja võib-olla ka Buhharin. Raha büroos käigus hoidmiseks tuli Moskvast Taani Landesbankeni kaudu. Täpseid summasid Lenk ei teadnud, kuid oli kuulnud Anna Axelrodi ütlemas, et peatselt on oodata kahe miljoni rubla laekumist.⁹⁶

Esmalt olidki büroo juhatajateks olnud abielupaar Tovia ja Anna Axelrod, hiljem taanlane Christian Halberg. Lisaks töötasid büroos eestlane Mihkel Kaik, lätlane Rudolf Salenius (tegelikult Rudolf Michael Georg Behrsing või Berzins), Salomon Gregor Itkin, Rudolf Vogel, Albert Edvard Gøttsche (ka Götsche), Hein Johansen, Aage Jørgensen, üliõpilane Rosenblum, Carl Christensen ja keegi Ostfeldt. Palgad varieerusid 300st kuni 1600 kroonini. Peaaegu kogu personal oli ametis Berliini ja Stockholmi kaudu Venemaalt saabuvate propagandistlike telegrammide ning muude kirjutiste ja raamatute tõlkimisega. Büroo taanlastest töötajad Jørgensen ja Christensen lugesid rohkem korrektuuri.⁹⁷

Tõlgitud telegrammid saadeti laiali kõigile Kopenhaageni päevalehetele, kuid avaldati neid ainult vasaksotsialistlikes ajalehtedes Klassekampen ja Solidaritet. Raamatute seas, mis ilmusid kirjastuses Nyt Europæisk Forlag, olid Buhharini, Radeki ja Trotski teosed ning Nõukogude Venemaa konstitutsioon. Buhharini “Kommunistide program” oli tõlgitud poole-nisti Lenki poolt. Lisaks oli mitu kulleritega saabunud raamatut veel töös ning umbes 50 teost büroos järge ootamas.⁹⁸

⁹⁴ “Bidragsliste”, *Klassekampen*, 27.10.1918.

⁹⁵ “Hvem betaler?”, *Klokken*, 5, 18.12.1918.

⁹⁶ SRA, StU, F, 1, Vol 1, H114: Rapport, 24.12.1918, 1–2.

⁹⁷ *Ibid.*, 1–2.

⁹⁸ *Ibid.*, 2.

Lenki eestlasest kolleeg Mihkel Kaik, kes samuti politsei poolt üle kuulati, oli sündinud 1895. aasta 5. juunil Eestis ja sõitnud 17 aasta vanuselt Taani, kus ta õppis järgnevad viis aastat piimandust. Kopenhaagenisse asus Kaik 1917. aastal ning töötas esmalt reeder A. P. Mølleri firmas, seejärel aga Punase Risti Taani osakonnas. 1. augustil (tegelikult ilmselt 1. novembril) oli ta asunud tööle ROSTA büroosse palgaga 400 krooni kuus. Sinna jäi Kaik kuni 29. oktoobrini (tegelikult ilmselt 29. novembrini). Kaik elas ühes korteris Lenkiga, keda ta oli tundnud juba Eestis ning kes oli teda ROSTAsse tööle soovitanud. Ka Kaik tõlkis peamiselt telegramme, mis esmalt olid tulnud Saksamaa kaudu, pärast Joffe Saksamaalt välja saatmist (6. novembril) aga üle Stockholmi. Kui telegramme väheks oli jäänud, anti Kaikile ülesandeks tõlkida taani keelde Karl Marxi raamat *Kapitalism ja maailmamajandus*.⁹⁹

Lenk teatas politseile, et büroo juhatajad abielupaar Axelrodid ja Christian Halberg olid suhtunud osasse personalist usaldamatult, mille tõttu tal oli büroo korraldusliku külje kohta vähe ütelda. Põhjus, miks ta oli koos Kaiki ja veel mõne kolleegiga töölt lahkunud, oligi olnud otseselt seotud soovimatusega töötada koos Axelrodidega, keda Lenk kirjeldas kui vähiklikke ja harimatuid inimesi. Ka Kaik nimetas töölt lahkumise põhjusena seda, et Axelrodid olid temasse halvasti suhtunud, kuid lisas ka, et ta oli end seal alati halvasti tundnud, kuna polnud isiklikult kommunismi pooldaja.¹⁰⁰

Kopenhaageni büroo töötajate ja juhtkonna vahelist konflikti valgustavad 1918. aasta 31. oktoobril allkirjastatud ROSTA Kopenhaageni büroo kollektiivi põhikiri, millele olid alla kirjutanud Lenk, Kaik ja nende kaastöötajad Gottsche, Itkin, Jørgensen, Vogel ja Salenius,¹⁰¹ ning Lenki ja Kaiki kaebekiri Kopenhaageni büroo juhataja Axelrodi vastu, mille Lenk oli allkirjastanud kui “Eesti kommunistlike grupe ja siinsete kommunistide ühendatud grupe esimees.”¹⁰² Ilmselt Lenki kaudu hiljem EKP KK Venemaa Büroo arhiivimaterjalide hulka sattunud kaebuses kirjutavad Lenk ja Kaik, et olid T. Axelrodi esialgu korralikuks inimeseks pidanud: 1918. aasta 21. novembri õhtul oli ta Lenkile ja Kaikile ütelnud, et usaldab neid täiesti, kuna Mihkel Martna oli neid talle soovitanud. Küll aga oli end kohe halvast küljest näidanud A. Axelrod, keda Lenk ja Kaik said tundma “nagu ühte rumalat, paha ja haiglast inimest, kes on kõigepeale valmis iseene

⁹⁹ SRA, StU, F, 1, Vol 1, H114: Rapport, 24.12.1918, 3.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ RA, ERAF.24.1.2, l. 1–5: Ustav’ Kollektiva Sotrudnikov Kopengagenskogo Otdeleniya ROSTA, 31.11.1918.

¹⁰² RA, ERAF.24.1.2, l. 6–10: Seletus Lenki ja Kaiki poolt, 28.11.1918.

kasuks”. Siiski tuli peatselt pettuda ka T. Axelrodis, kes oli tahtnud büroos oma “isevalitsust” kehtestada ning pidanud seda kontrrevolutsiooniks, kui ROSTA töötajad kollektiiviks ühinesid, et “Sovjett-asutust hukatusest peasta”. Kui Axelrod oli tagasi lükanud Jakov Suritsa ettepaneku tema juuresolekul asjale lahendus leida, ei jäänudki Kaikil ja Lenkil lõpuks muud üle, kui büroo teenistusest lahkuda. Ka Martna oli neile ütelnud, et talle on arusaamatu, miks just Axelrod, keda ta juba Berliinist tundis kui kitsarinnalist ja kohase vaimse hariduseta inimest, oli Nõukogude valitsuse poolt välismaa büroode etteotsa pandud.¹⁰³

Jaauari teisel poolel jõudis Kopenhaageni ROSTA töötajate protest ilmselt Taani lehtede kaudu ka Rootsi ajalehte *Stockholms Dagblad*, kus see koos irooniliste kommentaaridega avaldati. Axelrodile mõeldud pöördumises teatasid büroo töötajad, et ennast austaval ja poliitiliselt ausal inimesel on võimatu edasi töötada valitsevates oludes, kus büroo juhataja moraalset kohusetunnet iseloomustab rahva raha mõtlematu raiskamine ajal, mil südametunnistusega inimesel oleks võimalik kõike palju paremini korraldada. Samuti iseloomustavat Axelrodi moraalset taset see, et ta määras büroo juhatajaks oma abikaasa; naise, kes oskab vaevu lugeda ja kirjutada, kuid pole sellegipoolest nõus ametikohalt tagasi astuma. Siiski leidvat allakirjutanud lohutust teadmisest, et Axelrod ja teised temasugused lõpuks karistuseta ei jää.¹⁰⁴

Enamlased Eestis

Eestis oli jõudnud enamlaste võim eesotsas Ivan Rabtšinskiga (Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee esimees; aseesimees Viktor Kingissepp) ja Jaan Anveltiga (Eestimaa Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee esimees) kehtida veidi üle kolme kuu pärast oktoobrirevolutsioonile järgnenud võimuvõtmist 1917. aasta 9. novembril ja enne Saksa okupatsiooni algust 1918. aasta veebruaris.¹⁰⁵ 1917/18. aasta vahetusel, kui mitteenamlike Eesti erakondade ja Maanõukogu vanematekogu ühisel nõupidamisel oli arutusel Eesti iseseisvuse küsimus, kaalus ka Eesti enamlaste juhtkond Lenini ettepanekut Eestit iseseisvaks nõukogude vabariigiks kuulutada. Iseseisvusplaan lükati siiski tagasi,¹⁰⁶ mis peatselt alanud Saksa okupatsiooni ja

¹⁰³ RA, ERAF.24.1.2, l. 6–10: Seletus Lenki ja Kaiki poolt, 28.11.1918.

¹⁰⁴ Där de röda rublerna rulla. Interiörer från Köpenhamns bolsjevistiska telegrambyrå, *Stockholms Dagbla*, 23.01.1919.

¹⁰⁵ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 10.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 15–16.

Brest-Litovski rahulepingu kehtimisperioodi tingimustes tähendas olulise poliitilise initsiatiivi loovutamist kodanlastele ja sotsiaaldemokraatidele.

Saksa vägede saabudes evakueerus eesti enamlastest suurem osa Nõukogude Venemaale, kus asuvate enamlike elementide koondamiseks moodustati 1918. aasta kevadel Venemaa Kommunistliku (enamlaste) Partei Eesti Osakondade Keskkomitee, mille oli järgneval perioodil kontroll ka Eesti territooriumil tegutsevate parteiasutuste üle.¹⁰⁷ 1918. aasta novembris, okupatsiooni lõpu järel said eesti enamlased naasta kodumaale ning tegutsesid seal mõned nädalad poollegaalselt. 15. novembril moodustas Eesti Osakondade Keskkomitee Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee, mille ülesandeks oli koostöös Venemaa võimudega taastada Nõukogude võim Eestis. Päev hiljem toimunud illegaalsel Eesti kommunistide konverentsil valiti paralleelset pörandaalust tööd koordineerima Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee eesotsas Viktor Kingissepaga.¹⁰⁸

29. novembril, vahetult pärast Punaarmee sissetungi Eestisse kuulutati vallutatud Narvas toimunud Eesti Osakondade Keskkomitee ja Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee ühendkoosolekul siiski välja punane Eesti vabariik: Eestimaa Tööraha Kommuuna, mille nõukogu (st valitsuse) eesotsa sai Jaan Anvelt.¹⁰⁹ Tänu Vabadussõja algusjärgu märkimisväärsele sõjalisele edule oli ETK kontrolli all 1919. aasta alguses juba üle poole Eesti territooriumist, ent veebruari esimesteks päevadeks olid enamlased peaaegu kogu Eestist välja tõrjutud ning ETK pidi jätkama tegevust Eesti piiri lähedal Venemaal: esialgu Pihkvas, siis Luugas ja lõpuks Staraja Russas. Ametlikult likvideeriti ETK 1919. aasta 5. juunil, mil Eesti kommunistid asusid toetama rahu Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel.¹¹⁰

Samal ajal arenes välja sisekonflikt kahe eesti enamlaste keskasutuse Eesti Osakondade Keskkomitee ja Eestimaa Ajutise Revolutsioonikomitee vahel. Viimast juhtinud nn Anvelti-Pöögelmanni leeri arvates tuli töö pöhirõhk suunata Eestis oleva pörandaaluse parteiorganisatsiooni tugevdamisele. Selleks otstarbeks, nagu ka sidepidamiseks VK(e)P Keskkomitee ja märtsikuus asutatud Kominterniga, loodi 1919. aasta maikuu Kommunistliku Partei Eesti Keskkomitee Venemaa Büroo, mis pidi andma illegaalsele Eesti organisatsioonile mitmesugust toetust kaadrite ettevalmistamise ning kommunistliku kirjanduse trükkimise ja transpordi alal. Anvelti mõjul tegi ETK nõukogu oma viimasel koosolekul 5. juunil otsuse

¹⁰⁷ Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel*, 17.

¹⁰⁸ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 17–18.

¹⁰⁹ Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel*, 17.

¹¹⁰ Kuuli, *Sotsialistid ja kommunistid Eestis*, 235–236.

just Venemaa Büroole üle anda ETK raha ja muu varandus ning kohustused, samas kui Eesti Osakondade Keskkomitee edasine tegevus pidi piirduma vaid kommunistliku selgitustööga Venemaal asuvate eestlaste seas. Sellega ei tahtnud see asutus aga kuidagi nõusse jääda, kuna Eesti tööliikumise materiaalse toetamise ja ideoloogilise suunamise minek Anvelti leeri kätte tähendas, et just neile oleks kuulunud ka juhtiv positsioon tulevase Nõukogude Eesti võimuaparaadis.¹¹¹ Võimuvõitlus kahe eesti kommunistliku organisatsiooni vahel lõppes õieti alles mõlema leeri likvideerimisega Stalini 1930. aastate lõpu massirepressioonides.¹¹²

Sõjaliselt käis enamlaste käsi järjest halvemini ning 1919. aasta oktoobri teisel poolel õnnestus Judenitši Loodearmeel jõuda ainult kiviviske kaugusele Petrogradist, kust linna kaitsjad valgete väed meeletult jõupingutusega – kuid nagu selgus, siis lõplikult – tagasi löid. Nõukogude võimu päästjaks said lääneriigid: 8. novembril pidas Suurbritannia peaminister Lloyd George pöördelise tähtsusega kõne, milles teatas Suurbritannia Venemaa-poliitika muutumisest. Briti valitsus oli otsustanud, et järgmisel navigatsioonihooajal kaubandusblokaadi ei taastata ning tunnistas üleüldse, et Suurbritannia ei saa endale lubada kuluka interventsiooni jätkamist Vene kodusõjas. Tagajärjeks oli see, et Briti toetuseta jäänud Denikini ja Judenitši armeed lagunesid, Eesti Vabariik aga sai Suurbritannia õnnistuse plaanile Nõukogude Venemaaga rahu teha. 1920. aasta veebruaris sõlmitud Tartu rahuga oligi Balti regiooni bolševismivastane ühisrinne lõhutud, enamlikule Venemaale antud esimene välisriigi diplomaatiline tunnustus ning Tallinna sadama kaudu avatud suurepärane juurdepääs Läänemerele.¹¹³

Oskar Lenk Eesti Tööraha Kommuuna ja EKP keskkomitee teenistuses

1919. aasta 7. veebruaril tehtud Taani valitsuse otsusega saadeti Oskar Lenk koos terve Nõukogude diplomaatilise esindusega kommunistliku propaganda tegemise eest Taanist välja.¹¹⁴ Oma nekroloogi andmetel ilmus Lenk seejärel “ühel varasel kevadesel päeval” ETK keskkomiteesse Luugas,¹¹⁵ kus temast praktiliselt kohe, 1919. aasta veebruaris sai Kommunistlike Partei Eestis liige ja märtsikuus ka ETK informatsiooniosakonna juurde asutatud

¹¹¹ Kuuli, *Fontanka ja Moika vahel*, 18–22.

¹¹² *Ibid.*, 104–105.

¹¹³ McMeekin, *History's greatest heist*, 133–135.

¹¹⁴ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

¹¹⁵ “Oskar Lenk”, *Klassivõitlus*, 6/11 (1920), 95.

telegraafiagentuuri ESTA kaastööline:¹¹⁶ 13. märtsil saadeti ESTA-st ETK sõjaväevalitsusse kiri, “et sms Oskar Lenk’il sööki antaks” ning samal päeval väljastati Lenkile tunnistus, et ta on ametisse võetud.¹¹⁷ Tasu sai Lenk uues ametis korralikult: märtsikuu eest 750 rubla elamisraha,¹¹⁸ aprillikuu eest 245 rubla¹¹⁹ ning mai esimese poole eest 375 rubla.¹²⁰

Esimesed Lenki allkirjaga kirjutised ilmusid eesti enamlaste häälkandjas Edasi 5. ja 6. aprillil. Neist esimene kirjeldas Taani Sotsialistliku Tööpartei asutamist ning Lenki omaeluloolisi seiku sellest, kuidas Kopenhaageni politsei oli linnas elavaid venelasi kahtlustanud enamlaste agentideks olemises ja katsunud neile süüks panna juuli lõpus ja novembri alguses aset leidnud laialdaste töölisrahutuste korraldamist. Lõpuks, kui otsustati katkestada diplomaatiline läbikäimine Nõukogude Venemaaga, saadeti Taanist välja ka muud kahtlased elemendid, keda valitsevale korrale ohtlikuks peeti – teiste seas Lenk. Veel enne seda jõudis Taani Sotsialistlik Töölispartei aga pidada ära oma esimese kongressi, kus otsustati kõige jõuga proletariaadi diktatuuri eest võidelda, Venemaa tööliste abiks olla ning ühtlasi selle eest seista, et “Daanimaa ühtegi meest valgete mõrtsukatele Eesti-, Lätimaale ja mujal, ei saadetak”.¹²¹ Teises artiklis valgustas Lenk üksikasjalikumalt vastuolusid teiste Taani vasaksotsialistlike liikumiste ja Taani Sotsialistliku Tööpartei vahel, ise muidugi viimasele poolehoidu avaldades.¹²²

Hiljemalt maikuu (mitte aga suvel, nagu väidab tema nekroloog¹²³) oli Lenk juba ESTA kirjasaatjana rindel reportaaže tegemas ning mai viimastel päevadel ilmus Edasi mitu tema allkirjaga olukirjeldust sõjaväljal. Käsitletavate teemade hulgas olid valgete väeüksuste kätte sattunud punaväelaste piinamine ja tapmine ning valge terror tsiviilelanikkonna suhtes,¹²⁴ sõjavälja läbiringimised punaste ja valgete esindajate vahel ning enamlikes väeosades toimunud parteikoosolekud¹²⁵ ja lõpuks see, kuidas punaväelased olid omakasupüüdmatult kohalikele elanikele põllutöödel

¹¹⁶ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

¹¹⁷ RA, ERAF.28.3.328, l. 2: ETK TA “Esta” väljasaadetud kirjad.

¹¹⁸ RA, ERAF.28.3.326, l. 1: Elamiseraha kättesaamise leht Eesti Töörahva Kommuuna Telegrahvi Agentuuri “Esta” töötajatele, 31.03.1919.

¹¹⁹ RA, ERAF.28.3.326, l. 2: Elamiseraha nõudmise leht T. K. telegrafi agentuuri “Esta” töölistele, 31.04.1919.

¹²⁰ RA, ERAF.28.3.326, l. 4: “Esta” kaastööliste elamiseraha nõudeleht.

¹²¹ Oskar Lenk, “Daanimaa valitsuse kriisis”, *Edasi*, 05.04.1919, 1.

¹²² Oskar Lenk, “Daanimaa sotsialistlikud erakonnad”, *Edasi*, 06.04.1919, 1.

¹²³ “Oskar Lenk”, *Klassivõitlus*, 6/11 (1920), 95.

¹²⁴ Oskar Lenk, “Väerinnal”, *Edasi*, 25.05.1919, 3–4.

¹²⁵ Oskar Lenk, “Punane sõjavägi”, *Edasi* 27.05.1919, 2.

abiks olnud.¹²⁶ Tundub tõenäoline, et Lenki kirjutatud oli ka mingi osa teisi Edasis ilmunud ESTA signatuuriga tekste.¹²⁷

Pärast Eesti Tööräha Kommuuna ametlikku likvideerimist võeti Lenk VK(e)P Eesti Osakondade Keskkomitee teadete osakonna teenistusse,¹²⁸ kus ta pidi täitma ilmselt mingisuguseid luureülesandeid. 13. juunist 1919 on säilinud Staraja Russas allkirjastatud volitus, mille järgi oli Lenk nüüd juba Venemaa Büroo informatsiooniosakonna töötaja ning volitatud koguma teateid valges Eestis toimuva ja kõige muu kohta.¹²⁹ Teise samal päeval allkirjastatud lubatähgega tõendati Lenkile antud luba sõita Staraja Russast rindele ja tagasi.¹³⁰

1919. aasta juuli lõpus võeti Lenk Venemaa Büroo agentuuriosakonna komitee liikmekandidaadiks¹³¹ ja seejärel ka liikmeks ning 3. oktoobril määrati ta valge Eesti valitsusega vangide vahetamise üle läbirääkimisi pidava komisjoni liikmeks.¹³² Säilinud kviitungite andmetel maksti Lenkile augustikuu teise poole eest 600 rubla elamisraha¹³³ ja arvete järele arstimiskulusid 228 rubla,¹³⁴ ning septembri esimese poole eest elamisraha juba 1050 rubla.¹³⁵

Agentuuriosakonna liikmete nimekirja järgi 1919. aasta suvest Lenkil sõjaväeline väljaõpe puudus, kuigi laskeriist (relvovler) oli olemas.¹³⁶ Sellele vaatamata osales Lenk 1919. aasta novembris Petrogradi kaitsmises Judenitši vägede vastu ning sai selle käigus lahingus surma – või õigemini sattus vangi, kus ta tõenäoliselt tapeti.¹³⁷ Ajakirjas Klassivõitlus ilmunud nekroloogis kirjeldatakse, kuidas Lenkilt ja koos temaga vangi langenud Venemaa Büroo liikmelt Rudolf Nieländerilt esimese asjana saapad jalast kisti. Kui aga seejärel jõudsid Kopenhaagenisse teated Lenki surma saamisest, olid seltsimehed rääkinud temast suure lugupidamisega “kui ühest idealistist,

¹²⁶ Oskar Lenk, “Punane sõjavägi”, *Edasi* 28.05.1919, 2.

¹²⁷ Nt kahest punaste poole üle tulnud Eesti rahvaväe sõdurist rääkiv “Ülejooksikud (“Esta” kaastöölise jutustus väeliinilt)”, *Edasi*, 04.05.1919, 1–2 ja Vabadussõjas osalenud kooliõpilasi mõnitav “Valge Eesti koolipoisid kukkusid “eksamil” läbi”, *Edasi*, 13.05.1919, 2.

¹²⁸ “Oskar Lenk”, *Klassivõitlus*, 6/11 (1920), 95.

¹²⁹ RA, ERAF.24.2.887: Mandat, 13.06.1919.

¹³⁰ RA, ERAF.24.2.887: Udostvorenje, 13.06.1919.

¹³¹ RA, ERAF.24.1.21: EKP KK Venemaa Büroo 29. juuli 1919 koosoleku protokoll.

¹³² RA, ERAF.24.1.22: EKP KK Venemaa Büroo 3. oktoobri 1919 koosoleku protokoll.

¹³³ RA, ERAF.24.1.140, l. 1: Kassa order No 493, 19.08.1919.

¹³⁴ RA, ERAF.24.1.140, l. 55: Kassa order No 547, 26.08.1919.

¹³⁵ RA, ERAF.24.1.140, l. 77: Kassa order No 569, 04.09.1919.

¹³⁶ RA, ERAF.24.1.31, l. 2: EK Partei St Russa osakonna liikmete registreerimise leht sõja riistade ja sõja tehnika teadmiste üle.

¹³⁷ RA, ERAF.24.2.887: Liikme registratsiooni leht.

kes kõige oma ingega kommunismuse poole oidnud, kes juba veebruarirevolutsiooni ajast enamlane olnud ja ennast täiesti selle vaate kasuks töötamisele ohverdanud”. Nekroloogi järgi olid Lenki aususest “meie vaenlasedki” lugu pidanud ning isegi Mihkel Martna oli öelnud, et “ainus õige enamlane Lenk olla ja kui kõik sarnased oleks, siis temagi neid austaks”.¹³⁸

Kommunistid ja kuldrublad

Alates 1919. aasta kevadest sai kommunistide tegevus Eesti territooriumil toimuda ainult pöranda all. Illegaalne töö oli vaevaline ning side pidamine Venemaaga üle rindejoone aeglane ja ohtlik; liikumise rahastamine Venemaalt see-eest aga helde – Jaak Valge on arvestanud, et Vabadussõja ajal Venemaalt eesti kommunistide pörandaalusesse tegevusse investeeritud kogusumma oli ligikaudu 1,5 miljonit Eesti marka; lisaks veel kuld ja väärtasjad, mis saadeti pörandaalustele Venemaa Büroost või mis olid jäänud nende käsutusse võimuperioodist 1917.–18. aastal.¹³⁹ Ühtlasi pole kahtlust, et juba Vabadussõja ajal saadeti eesti kommuniste kulleritena Lääne-Euroopasse, kus nende ülesandeks oli luua sidemeid ja leida võimalusi isikute, luureteadete, propagandakirjanduse, raha ja väärisesemete transpordiks Sovnarkomi või ETK/Venemaa Büroo ülesandel.

Üks sellistest kulleritest oli 1919. aasta 7. augustil Venemaa Büroo juurde asutatud Lääne-Euroopa Büroo¹⁴⁰ kaastööline meremees August Saarman (ka Saarmann; varjunimega August Linde), kes oli lahkunud Moskvast 1919. aasta 14. augustil, läbinud rindeliini Leedus, jõudnud 3. septembril Berliini ning viibinud seejärel Hamburgis, Lübeckis ja Stettinis. 1. oktoobril oli ta tagasi Berliinis, kus kohtus teiste eestlaste Petersi (Oskar Ellek) ja Krügeriga (Paul Lepp), “kuna Tomsonist [Joosep Saksakulm] ikka midagi kuulda ei olnud.” Kohtumisel sai Saarman ülesandeks Venemaale tagasi pöörduda, kuid mitmete seikluste järel Poolas, Leedus ja Kuramaal see tal ebaõnnestus ning Petrogradi tagasi jõudis ta lõpuks alles järgmise aasta 12. märtsil. Tehtud töö kohta raporteeris Saarman, et “ühendus on loodud Saksamaa, Daanimaa, Rootsimaa ja Amerika vahel, neist kõigist maadest

¹³⁸ “Oskar Lenk”, *Klassivõitlus*, 6/11 (1920), 95.

¹³⁹ Valge, *Punased I*, 112–113.

¹⁴⁰ 1920. aasta kevadel Vene Bürooga liidetud Lääne-Euroopa büroo liikmed olid Paul Lepp, Hans Pöögelmann ja Oskar Ellek. E. Kessel, “Kommunistliku partei Eesti organisatsioonide internatsionaalsed sidemed kodusõja aastatel”, *EKP võitluses kodanluse diktatuuri vastu*, Töid NLKP ajaloo alalt, XVI; Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 137 (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979), 32–33.

on võimalik läbi teatud punktide materjali saata Tallinna kui neisse punktidesse Tallinna aadressid saavad antud.¹⁴¹

Selleks ajaks olid pörandaalustele meetoditele uuesti lisandunud legaalsed ühendusteel. Tartu rahuga, mille läbirääkimistel osalesid nii transpordi rahvakomissar Krassin, salakaubaveo asjatundja Solomon, kui rahanduskomissar Isidor Gukovski (1871–1921), tagati Nõukogude Venemaale piiramatu õigus kasutada Eesti raudteevõrku kaubavedudeks ning isegi “eritsoonid” Eesti sadamates. Nüüd, kui Nõukogude Venemaal oli vähemalt kitsa Eesti õhuakna kaudu lõpuks ometi pääs läände, ilma et seda oleksid takistanud Saksamaa või Entente, võis alata Venemaa rikkuste ennenägematu mahaparseldamine.¹⁴² 16. ja 20. märtsil võttis Sovnarkom vastu otsuse “Balti akent” nii kulla ekspordiks kui mitmesugust kaupade impordiks peamiselt Tallinna sadama kaudu võimalikult ära kasutada.¹⁴³

23. märtsil oli ka Saarman tagasi Moskvas, kus pidas läbirääkimisi Nõukogude Läti armee eriosakonna (st luureosakonna) ülema Jan Berzini (1889–1938) ja välisasjade rahvakomisari asetäitja Lev Karahaniga (1889–1937), kes tahtsid talle anda mingeid ülesandeid Ameerikas ning soovisid, et Saarman sõidaks “koos inglastega läbi Soome”. Saarman ise aga arvas, et “Eestimaalt on palju parem läbi sõita, sest ma ei võtta omadega midagi kaasa üle piiri, vaid kõik viib kurjer”.¹⁴⁴ Seega oli legaalsetest ühendusviisidest suurt abi ka pörandaalusel tööl.

Samal ajal rändasid ametlike kaubandusesindajatena Skandinaavias ringi Krassin ja välisasjade rahvakomissariaadi esindaja Maksim Litvinov (1876–1951), näidates kogu maailmale, et Nõukogude Venemaa isolatsioon on lõpule jõudnud. Aprillis kirjutati Krassinile eestvedamisel alla kauaoodatud leping 1000 veduri ostmiseks Rootsi firmalt Nydqvist & Holm AB, mille tasumise garantiiks pidid bolševikud saatma Stockholmi 25 miljoni Rootsi krooni väärtuses kulda (umbes 8000 kilo). Selle ja muude lepingute katteks toimetasid bolševikud juuni alguseks Tallinnasse Eesti Panka ühtekokku 30 tonni kulda 80 miljoni rootsi krooni väärtuses.¹⁴⁵

Tartu rahu järel lahti läinud metsiku lääne kullapalaviku laadis tegevust koordineerisid Tallinna hotellidest St Petersburg ja Kuld Lõvi Nõukogude kaubandusdelegatsiooni liikmed Gukovski ning augusti alguses

¹⁴¹ RA, ERAF.24.1.21, l. 1–4: August Saarmani (Linde) aruanne EKP KK Venemaa büroole, 1920.

¹⁴² McMeekin, *History's greatest heist*, 135–136.

¹⁴³ Jaak Valge, *Lahtirakendamine: Eesti Vabariigi majanduse stabiliseerimine 1918–1924* (Tallinn: Rahvuserhiiv, 2003), 155–156.

¹⁴⁴ RA, ERAF.24.1.99, l. 1: August Saarman (Linde) EKP KK Venemaa büroole, 23.03.1920.

¹⁴⁵ McMeekin, *History's greatest heist*, 140–145.

samuti Tallinnasse asunud Georgi Solomon. Sügisel alustas Solomon suuremas ulatuses briljantide müüki, mida näiteks 1920. aasta detsembris leidis enamlaste Tallinna esinduses kokku üle kuue ja poole kilo.¹⁴⁶ Enne novembrikuud jõudis Venemaalt välja voolata umbes 140 tonni kulda (väärtusega 100 miljonit dollarit) ning 1920. aasta novembri ja 1921. aasta juuli vahel veel 170 tonni (120 miljoni dollari väärtuses)¹⁴⁷ – seda rääkimata väärisesemetest ja sularahast, mida läbi Nõukogude kaubandusdelegatsiooni liikus suurtes summas ja kõikvõimalikes vääringutes.¹⁴⁸

Piimandustegelane Johannes Rumessen

Johannes Rumessen (ka Rümessen ja Rumesen) oli sündinud 29. detsembril 1888 aastal Vohnja vallas Virumaal. Eestis käis ta Vohnja algkoolis¹⁴⁹ ning õppis pärast 1908. aastal välismaale siirdumist Taanis, Inglismaal ja Hollandis piimandust. 1919. aastal käis ta Kopenhaagenis õhtukeskkooli kaubanduslikel kursustel.¹⁵⁰ Taanis elas Rumessen väiksemate vahedega pidevalt alates 1913. aastast,¹⁵¹ sh 1916. aasta 15. juunist kuni 1920. aasta 1. novembrini oma isiklikus korteris aadressil Nordlandsgade 5.¹⁵² Aastatel 1914–27 töötas Rumessen Kopenhaagenis piimatalituse Perfekt juhatajana.¹⁵³

Rumesseni poliitilise tegevuse algusaegade kohta on teada vähe, peale selle, et 1917.–18. aastal oli ta võtnud osa Oskar Lenki juhitava Kopenhaageni Eesti sotsialistliku grupi asutamisest.¹⁵⁴ Mäletatavasti leidis just Rumesseni Nordlandsgade korteris aset August Lossmanni ülekuulamine Mihkel Martna poolt ning ühes Lenkiga toetas ta rahaliselt ajalehte Klassekampen.

Veel Vabadussõja ajal astusid Rumesseniga ühendusse põrandaalused Eesti kommunistid. Saarmani ülalnimetatud aruandes mainitakse samal ajal Lääne-Euroopas käinud Venemaa Büroo liiget Krügerit ehk Paul Leppa (1891–1938), kellel erinevalt mõnest teisest seltsimehest oli

¹⁴⁶ Valge, *Lahtirakendamine*, 161–162.

¹⁴⁷ McMeekin, *History's greatest heist*, 165.

¹⁴⁸ Valge, *Lahtirakendamine*, 156.

¹⁴⁹ “Rümessen, Johannes”, *Välis-Eesti tegelased*, toim Bruno Tiido (Välis-Eesti Ühing, 1939), 94.

¹⁵⁰ RA, ERA.1648.4.2094, l. 1: Johannes Rumesseni teenistuskiri Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaamas.

¹⁵¹ RA, ERA.14.15.2262, l. 3: Rumessen Eesti Vabariigi siseministeriumile, 28.05.1926.

¹⁵² Johannes Rumesen. Politiets registerblad, algatatud 09.10.1916: <https://kbharkiv.dk/permalink/post/17-185691> (23.07.2018).

¹⁵³ ERA.1648.4.2094, l. 1, Johannes Rumesseni teenistuskiri Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaamas.

¹⁵⁴ “Rümessen, Johannes”, 94.

õnnestunud edukalt kaasa tuua “kõik oma kivid ja materjal,”¹⁵⁵ kuigi ta oli Lätis piiri ületades kinni kukkunud ja kolm nädalat vangis veetnud. 1919. aasta oktoobris Berliinis peetud eesti põrandaaluste kullerite koosolekul otsustati, et just Lepp sõidab Põhja-Saksamaale ja Skandinaaviasse, et katsuma seal Tallinnaga ühendust sisse seada. Aruande kirjutamisajal, ilmselt 1920. aasta märtsi keskpaigas, viibiski Lepp Saarmani teada Kopenhaagenis, kust ta tahtis sõjavangina tagasi Venemaale tulla.¹⁵⁶

Ise kirjutas Lepp oma Taani-kogemustest, et olles 5. detsembril Hamburgi kompartei organisatsiooni kaasabil üle Saksa-Taani piiri läinud, jõudis ta sama päeva õhtul Kopenhaagenisse, kus leidis üles “paar eesti ja taani seltsimeest”, kes talle korteri muretsesid. Järgnevatel kuudel õnnestus Lepal Eesti laeva Baltonia masinisti ja samal ajal Kopenhaagenis olnud Litvinovi kaudu saata paar läkitust Tallinna põrandaalustele ja Venemaa Büroole. 1920. aasta veebruaris saabus Kopenhaagenisse ka Saarman, kes leidis seal mingi võimaluse legaalselt Venemaale sõita. Litvinovi kaudu õnnestus märtsikuus sama ka Lepal endal.¹⁵⁷

Taanis kohatud enamlikke eestlasi hinnates arvas Lepp, et neist ainuke “parteiliselt täiesti ustav ja usaldusvääriline” oligi just “meierei tööline” Johannes Rumessen, Taani pahempoolse sotsialistliku partei liige. Samuti võis Lepa meelest usaldusväärseteks pidada veel kahte sama partei liiget, samuti meiereis töötavat Zirki ja raadiotelegrafist Kaiki, “kes aga vähem väljaarenenud on, iseäranis esimene”. Lisaks leiduvat Kopenhaagenis veel kaks sama partei eestlasest liiget: “mehaaniker Lossmann” ja üliõpilane Kivisild,¹⁵⁸ kes olevat aga “kõige tundemärkide järel teatud Keskküla agendid”, kusjuures esimese kohta oli see süüdistus juba praktiliselt tõendamist leidnud.¹⁵⁹

Tundub tõenäoline, et Lepale tarvilike Taani kontakte oli vahendanud Lenk. 1919. aasta suvel oli Lepp viibinud Staraja Russas,¹⁶⁰ kus ta kahtlemata Lenkiga kokku puutus. Püsivam ühendus Rumesseniga igal juhul loodi: 1920. aasta aprilli lõpul Eestis tegutsevatele põrandaalustele saadetud kirjas teatas Rudolf Vakmann, et Lepp oli oma Taani-sidemetena üles

¹⁵⁵ St kalliskivid ja propagandamaterjal.

¹⁵⁶ RA, ERAF.24.1.21, l. 1–4: August Saarmani (Linde) aruanne EKP KK Venemaa büroole, 1920.

¹⁵⁷ RA, ERAF.6495.1.65, l. 2: Paul Lepa aruanne EKP KK Venemaa büroole, 03.1920.

¹⁵⁸ Jaak Kivisild oli 1922. aastal lühikest aega Eesti konsul Kopenhaagenis. Vt Eero Medijainen, *Saadiku saatust: välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 67–68.

¹⁵⁹ RA, ERAF.6495.1.65, l. 2: Paul Lepa aruanne EKP KK Venemaa büroole, 03.1920.

¹⁶⁰ RA, ERAF.24.1.32, l. 2: EKP Staraja Russa osakonna liikmete nimekiri.

andnud järgmised aadressid: “Danemark, Copenhagen, Nordlandsgade viis esimene J Rumesen” ja “Copenhagen, Sjömanshjemet Bethel J. Raamat”.¹⁶¹

Lõplikult usaldusväärseks Rumessenit siiski ei peetud ning kommunistide omavahelises kirjavahetuses esineb ta seoses erinevate kahtlustustega. Juuni lõpus teatas Viktor Kingissepp Venemaa Büroole, et “Daanlane Rumessen (varjunimega Raamat)” oli teinud mingeid ettepanekuid, mille vastu võtmine pidi kogu organisatsiooni kaalule panema ning nõudis, et Lepp teataks, kas Rumessenit võib absoluutselt usaldada ning kas ei peaks oletama võimalust, et ta “Martna kaudu Hellatiga¹⁶² kokku mängib. Eriti tuli uurida seda, millal ja mis motiividel oli Rumessenil tekkinud plaan Eestisse tulla.¹⁶³ Vastuses arvas Lepp, et Rumessenit võib usaldada, kuigi temaga oleks soovitav läbi käia kullerite kaudu. “Ameerikamaa plaan”, mida Kingissepp oli ilmselt ohtlikuks pidanud, oli pärinenud Skandinaaviast ning Rumessen oli mingi Taani äri esindajana saadetud Tallinnasse partei nõusolekul.¹⁶⁴ Tundubki, et vähemalt sellel korral kahtlustused tagajärjedeni ei viinud ning kui August Saarman oli 3. juulil Liibavist New Yorki suunas teele asunud, käis ta Kopenhaagenis olles ka “slm Raamatu” juures ja maksis talle 723 Taani krooni, millest 50 läks Paul Lepa poolt seal varem kellegi seltsimess Grewaldi käest võetud võla katteks.¹⁶⁵

Järgmised kahtlustused tõstatusid septembri lõpus, kui Otto Rästas käskis Lepal kohe teatada, kas ta oli Rootsis olles seadnud sisse šifri aja-leht Viesti toimetaja Friedi ja eesti kommunistide vahel, mille pidi Eestisse tooma Rumessen. Rästas nõudis kategooriliselt, et Lepp teataks, mis korraldused Rumessenile sellega seoses olid antud, kuna ta olevat “kahtlane”.¹⁶⁶ Lepp vastas, et Fried¹⁶⁷ pole mitte Viesti toimetaja, vaid III Internatsionaali Skandinaavia komitee sekretär, kuid šiffer oli tööpoolest sisse seatud ning Rumessen pidi selle koos tarvitamisinstruksioonidega Eestisse tooma ja sealsetele pörandaalustele kommunistidele üle andma. Samuti oli Lepp andnud Rumessenile nõu mingi “kapitalistlike äri” esindajaks hakata, et selle kaudu pörandaaluste ja välismaa vahel sidet pidada, kuid seda ainult tingimusel, et ta kompartei keskkomiteega ainult ühe inimese kaudu läbi käib ja teiste partei liikmete asukohta ei tea. Samuti oli Lepp Rumessenil

¹⁶¹ ERAF.25.1.111, l. 7: Rudolf Vakmann EKP KK Illegaalsele büroole, 30.04.1920.

¹⁶² Aleksander Hellat (1881–1943), siseminister Jaan Tõnissoni esimeses valitsuses 1919. aasta 18. novembrist kuni 1920. aasta 28. juulini.

¹⁶³ RA, ERAF.25.1.110, l. 3-4: Viktor Kingissepp EKP KK Venemaa büroole, 30.06.1920.

¹⁶⁴ RA, ERAF.25.1.111, l. 13: Richard Vennikas EKP KK Illegaalsele büroole, 29.07.1920.

¹⁶⁵ RA, ERAF.24.1.164, l. 143: August Saarman (Linde), Aruanne oma teekäigu üle, 1920.

¹⁶⁶ RA, ERAF.25.1.110, l. 16: Otto Rästas EKP KK Venemaa büroole, 25.09.1920.

¹⁶⁷ St Soome kommunist Mauno Heimo (1894–1938).

soovitanud “sotsidega heasse vahekorda astuda, et sellega ennast väljaspool kahtlust jätta”. Üldse oli Lepale Rumessenist, kellega ta oli “kaunis rohkesti ja ligidalt” kokku puutunud, jäänud väga hea mulje ning nüüd oli talle arusaamatu, kuidas too ühtäkki kahtlaseks oli muutunud: “kas Martna suutis nii palju mõjuda?”¹⁶⁸

Edaspidised teated eesti enamlaste ja Rumesseni vahelistest sidemetest puuduvad, mis muidugi ei tähenda, et tal neid ei oleks võinud olla. Eduard Virgo poolt 13. veebruaril 1924 Stockholmis Rumessenile väljastatud välispass võimaldas tal reisida kõikidesse maadesse ning veel samal aastal jõudis ta viibida Saksamaal, Leedus ja Lätis.¹⁶⁹ Pole teada, et ta oleks seal täitnud mingeid pörandaaluseid ülesandeid, ehkki 1924. aasta märtsis Kopenhaageni Eesti konsulaadi sekretärile Harald Triikmanile (vt allpool) saadetud lakooniline läkitus “Täna õhtul sõidan Tallinnast välja üle Riia-Berlin-Copenhagen”¹⁷⁰ võiks osutada mingile koordineerimistegevusele.

Alates 1926. aastast juhtis Rumessen Taanis isiklikku piimakaubandusfirmat nimega Esthonian Trading Agency,¹⁷¹ kuid pöördus juba järgmisel aastal mõneks ajaks tagasi Eestisse, kus ta määrati 1927. aasta 10. mail põllutöoministri abi otsusega Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaama revidendi kohusetäitjaks palgaga 20 000 marka kuus. 1928. aastal sai ta ametikõrgendust revidendiks ning 1931. aastal piimasaaduste väljaveo kontrolöriks.¹⁷² Töölt koondati Rumessen alates 1932. aasta 1. aprillist “kui väljamaalane teenistuskoha kaotamisel”.¹⁷³ Juba enne Eestisse tulekut, 1926. aasta mais, oli ta lasknud ennast üle viia Taani kodakondsusesse¹⁷⁴ ning pöördus nüüd tagasi Taani.

Jällegi on teadmata, kas Rumesseni mitmeaastane Eestis viibimine oli seotud mingite parteiliste ülesannetega, kuid igal juhul ei tulnud need avalikuks. Talle töölt lahkudes antud soovituskirjas seisab, et “piimanduse konsulent Rumessen” oli teeninud viis aastat vastutusrikkal instruktor-revidendi kohal, puutunud seal kokku laiade rahvahulkade ja kõikide piimandustegelastega ning osanud nende seas lugupidamist võita. Oma ausa, väsimatu ja asjatundliku tööga oli Rumessen teeninud ära töödandja

¹⁶⁸ RA, ERAF.25.1.111, l. 21: Paul Lepp EKP KK Illegaalsele büroole 28.10.1920.

¹⁶⁹ RA, ERA.14.15.2262, l. 12.

¹⁷⁰ Kongelige Bibliotek, Kopenhaagen (edaspidi KB), Harald Triikmann, Rumessen Triikmannile, 28.03.1924.

¹⁷¹ Samling af Anmeldelser til Handelsregistre nr 9, 1926, 168; RA, ERA.1648.4.2094, l. 1: Johannes Rumesseni teenistuskiri Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaamas.

¹⁷² RA, ERA.1648.4.2094, l. 1: Johannes Rumesseni teenistuskiri Piimasaaduste Väljaveo Kontrolljaamas.

¹⁷³ RA, ERA.1648.4.2094, l. 25: Tunnistus, 23.02.1932.

¹⁷⁴ RA, ERA.14.15.2262, l. 3: Rumessen Eesti Vabariigi siseministeriumile, 28.05.1926.

täieliku rahulolu, mille tõttu teda võis soovitada “kui energilist tegelast, kes talle pandud kohustused ausalt ja hästi suudab täita”.¹⁷⁵

“Marta Lepa venna koolivend”

1920. aasta 27. oktoobril saabus välisministeeriumi informatsiooniosakonna juhatajale Eduard Laamanile Eesti sõjaväeluure ülema kapten Oskar Mamersi allkirjaga salajane kiri, milles teatati, et Venemaalt pärinevate kindlate agentuuriteadete järgi on Kopenhaageni Eesti esinduse sekretäriks keegi “Marta Lepa venna koolivend”, kes töötavat käsikäes EKP Keskkomiteega Petrogradis ning funktsioneerivat ühe lülina ühendusteel Venemaa ja Skandinaavia vahel üle Murmanski. Nimetatud sekretäri ülesanne oli muretseda kommunistidele vajalikud passid, et nad välismaale propagandatööle saaksid minna. “Saksamaal olnud mässu ajal” oli suur hulk Vene kommuniste saadetud niimoodi suurte rahasummadega Saksamaale kihutustööd tegema, nende seas ka üks eestlane. Kindralstaap palus vastava isiku kohta teateid koguda.¹⁷⁶

Laaman teatas juba järgmisel päeval, et Kopenhaageni konsulaadi sekretär on Harald Triikman, “köhetu, väga haiglane noormees”, kes oli õppinud Riia polütehnikumis, vabatahtlikult sakslaste vastu sõtta läinud, vangi langenud, Saksamaal koledasti nälginud ning lootuseta haigena sõja ajal Taani paranema saadetud, kus tollaegne välisdelegatsiooni liige Karl Menning ta oma sekretäriks võttis. Triikmani vaated olevat ebamääraselt pahempoolsed, kuid tal olevat suur huvi okultismi ja teosoofia vastu ning ta kalduvat fanatismile.¹⁷⁷

3. novembril saatis Menning Triikmani asjus Laamanile kirja, milles ta kahtles, et kahtlustused põhjendatud oleks, kuid ei võinud neid siiski täie kindlusega eitada. Välisdelegatsiooni liikmed Jaan Tõnisson, Mihkel Martna ja Menning olid õppinud Triikmani tundma juba 1918. aastal, kui ta väga rasketes oludes viibis, ning andnud talle haletsusest väiksemaid töid teha, kuni Triikman lõpuks millekski sekretäri taoliseks muutus, “ehk küll tema tööjõud väga väikene ja tema haruldaselt abitu ja eluvõrras inimene on, osalt küll iseloomu poolest, osalt aga ka kannatuste tagajärjel”. Menning isiklikult arvas, et Triikman on “absolut aus inimene”,

¹⁷⁵ RA, ERA.1648.4.2094, l. 1: Soovituskiri Johannes Rumessenile, 14.05.1932.

¹⁷⁶ RA, ERA.957.11.108, l. 34: Kindralstaabi Valitsuse II osakonna B-jaoskond Välisministeeriumi Informatsiooni Osakonna juhatajale, 27.10.1920. Triikmani suhtes tõstatatud kahtlustuste kohta vt ka Eero Medijainen, “Eesti Vabariigi välisministeeriumi esimene tööaasta”, *Akadeemia*, 5 (1993), 1055.

¹⁷⁷ RA, ERA.957.11.108, l. 35: Laaman Kindralstaabi Teadete Osakonnale, 28.10.1920.

kuid kehaliselt haiglane ja õrn ning hingeliselt väga pehme, õnnetu ja “kaldub pessimismuse ja mysticismuse poole” kuni enesetapumõteteni välja. Erilist huvi poliitika ega bolševismi vastu polnud Menning tema juures täheldanud; küll aga oli Triikman liikunud nende käputäie eestlaste seas, kes Kopenhaagenis elasid ja endale isegi väikese seltsi olid asutanud. Sellesse kuulus ka noori bolševikke, kellega Triikman oli tuttavaks saanud. Kõige targem ja energilisem neist oli omal ajal Venemaale välja saadetud, ülejäänud olid Menningu arvates “rohkem iseseisvusest sõnadetegijad”. Triikman polnud nendega siiski erilisel sõbrustanud, vaid “käis just nende eestlastega läbi, kes kahtlemata mittebolševikud olid, nagu Rumessen ja Mälberg”. Sellegipoolest võis pidada võimalikuks, et Venemaale läinud eesti enamlane oli Taani jäänud seltsimeeste kaudu Triikmaniga ühendust otsinud ning ta kuidagi enda mõju alla saanud. Konkreetseid tõendeid selle kohta aga ei olnud.¹⁷⁸

Menningilt saadud kirja edastas Laaman 6. oktoobril sõjaväeluurele. Selleks ajaks oli ta vestelnud ka Martnaga ning võis lisada, et ka viimane ei usu Triikmani süüesse. Martna mäletamist mööda oli 1919. aasta keskel Kopenhaagenist Venemaale välja saadetud kaks eesti enamlast: “piimatalituse tööline Oskar Lenk ja Haug”,¹⁷⁹ kes mõlemad teenisid “Akselrodi enamlikes propaganda büroos” ja kellest kahest Lenk oli olnud intelligentsem. Välja saatmata oli jäänud aga “masinist Lossmann”, Kopenhaageni enamlane, kes oli varem Stockholmis tuntud kui Aleksander Kesküla agent.¹⁸⁰

Tundub, et kaugemale Eesti sõjaväeluure uurimine ei jõudnudki. Igal juhul sai konsulaadi sekretär Triikman karjääri Eesti välisteenistuses jätkata ning võis 1924. aastal enda kohta märkida, et tal “aupalkasi ja karistusi, distsiplinaarseid ja kohtulikke, seni ei ole”.¹⁸¹ Ka Menning kirjutas Triikmanile 1921. aastal iseloomustuseks, et ta “täieste usaldusvääriline ja kohusetruu oma ametis oli”.¹⁸²

Eesti konsulaadi sekretär Harald Triikman

Harald Triikman (ka Triikmann, Rätsep-Triikman) oli sündinud 10. novembril 1892 Läänemaal Lihulas. 1906. aastal lõpetas ta Lihula algkooli, 1909. aastal

¹⁷⁸ RA, ERA.957.11.108, l. 38–40: Karl Menning Laamanile, 03.11.1920.

¹⁷⁹ Nimetatud Haugi identiteet on ebaselge. Näib tõenäoline, et Martna ajab midagi segi ja peab silmas hoopis Mihkel Kaiki.

¹⁸⁰ RA, ERA.957.11.108, l. 41: Laaman Kindralstaabi Valitsuse II osakonna B-jaoskonnale, 06.11.1920.

¹⁸¹ RA, ERA.957.8.2005, l. 5: Kopenhaageni Eesti Konsulaadi ametnikud, 06.08.1924.

¹⁸² KB, Harald Triikmann: Karl Menningi tunnistus, 01.02.1921.

Tallinna linnakooli ning õppis 1910–11 Tallinna reaalkoolis, 1913–14 Pärnu Aleksandri gümnaasiumis ja 1914–15 Riia polütehnikumis keemiat.¹⁸³

Mais 1915 lahkus Triikman Riist ja astus vabatahtlik-reamehena sõjaväkke, kus teenis 152. Vladikavkazi jalaväerügemendi luurekompaniis, võitles sakslaste vastu ja pandi ette Georgi risti saamiseks. Sama aasta augustis langes ta sakslaste kätte vangki ning oli vangilaagris kuni põgenemiseni 1916. aasta juulis, kui püüdis läbi Galiitsia väerinna Venemaale pääseda. Seal võeti ta austerlaste poolt kinni ja saadeti sõjavangilaagrisse Austrias. 1917. aasta novembris määrati ta Austria arstliku komisjoni poolt viletsa tervise tõttu väljavahetamisele ja saadeti Taani Horserødi interneerimislaagrisse, kus väljavahetamisele määratud sõjavangid-invaliidid ajutiselt ravil viibisid. Sinna jäi Triikman kuni 1918. aasta aprillini, mil sai Taani valitsuselt loa laagrist lahkuda ja Taani elama jääda.¹⁸⁴

Novembris 1918 asus Triikman ka ametlikult Eesti välisdelegatsiooni teenistusse ning jäi selle tegevuse lõppemise järel 1920. aasta märtsis edasi tööle Kopenhaageni Eesti konsulaati.¹⁸⁵ Kui Eesti sõjaväeluure kahtlustusel oli alust ning Triikman oli – võib-olla Rumesseni palvel – sel ajal Kopenhaagenis viibivale August Saarmanile, Paul Lepale või mõnele teisele eesti kommunistile tööpoolest passi välja kirjutanud, siis toimus see tõenäoliselt just märtsikuus, kui reaktsioonina 13.–17. märtsil toimunud parempoolsele Kappi putsile leidsid aset laialdased töölisrahutused Ruhri piirkonnas Saksamaal (nn *Ruhraufstand*).

Võimalust iseseisvalt dokumente koostada oleks Triikmanil ilmselt leidnud. Aasta hiljem kirjutas ta välisminister Ants Piibule, et tolleaegne Eesti konsul, endine Peterburi ärimees Aleksander Edmund Kinkmann (Künkmaa, 1859–38), kes tegutses ärialal ja palka ei saanud, ei teinud konsulaadi tööga seetõttu ka eriti tegemist, mistõttu vastavad ülesanded olid peaaegu täiesti ainult Triikmani peal. Kinkmanni ametist lahkumisest 1921. aasta 1. maist kuni 1922. aasta 24. märtsini ajas Triikman konsulaadi asju täiesti iseseisvalt, olles “ainukese töäjõuna jooksupoiss, masinakirjutaja, tõlkija ja konsuli kohusetäitja ühes isikus”.¹⁸⁶

Seda, et konsulaadiga polnud asjad korras, nentis ka tolleaegne Eesti saadik Skandinaavias Eduard Virgo, kes käis 1921. aasta mais Kopenhaagenis ja sai Triikmanilt infot, mis osutas, et Kinkmann oli konsulaati oma ärihuvides ära kasutanud. Triikman, kes ka Virgo sõnul oli “arg ja vaikne,

¹⁸³ *Eesti välisteenistuse biograafiline leksikon 1918–1991*, koost Triin Mulla, Peep Pillak, Jüri Trei, Heini Vilbiks (Tallinn: Välisministeerium, 2006), 120.

¹⁸⁴ RA, ERA.957.8.2005, l. 5: Kopenhaageni Eesti Konsulaadi ametnikud, 06.08.1924.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ RA, ERA.1590.1.87, l. 35: Triikman välisministrile, 12.04.1922.

kuid kahtlemata aus mehike” oli neid asju jutustanud “suure kartuse ja värinaga, iga silmapilk ikka palvet juurde lisades, et mina aga teda mitte asjasse ei segaks”. Virgole oli seepeale jäänud mulje, et konsulaadi töö tuleb ümber korraldada ning leida mõni sobiv Taani ärimees, kes selle ülalpidamise kulud enda peale võtaks.¹⁸⁷ Sobiva isiku leidmine aga ebaõnnestus ning alates järgmise aasta 1. maist määrati Triikmani asendama hoopis uus sekretär-asekonsul Jakob Tillo (1887–1926),¹⁸⁸ Triikmanile endale aga saabus 7. aprillil telegramm, et ta sõitku kas kohe Tallinna või andku lahkumispalve sisse. Triikman valis teise võimaluse ning esitas lahkumispalve.¹⁸⁹

Tillo jäi Kopenhaagenisse ainult kuni sama aasta 1. augustini,¹⁹⁰ ent sai seal hakkama kuni tänase päevani olulise saavutusega, milleks oli Kopenhaageni eesti seltsi Eesti Kodu asutamine.¹⁹¹ Nagu Tillo ise välisministriumile kirjutas, olid Taani eestlased seni elanud “täiesti lahus üksteisest” ning paljud rääkisid ka eesti keelt väga halvasti või üldse mitte. Tillo oli kohe hakanud kohalike eestlaste nimekirja koostama ning teinud neist ärksamatele selgeks, kui tähtis on oma selts alustada. 11. mail kirjutatigi alla seltsi põhikirjale ning 23. mail peeti esimene üldkoosolek kus valiti juhatus, mille esimeheks sai “ühe Taani suurema piimaäri juhataja” Johannes Rumessen, abiesimeheks “raadiotelegrafist” Mihkel Kaik, sekretäriks Kõrgema Põllutöökooli üliõpilane Jaak Kivisild ja seltsivanemaks “ühe taani koorekspordi äri masinate korraspidaja” G. Zirk.¹⁹²

Seega domineerisid uue seltsi juhtkonnas jällegi pahempoolsed jõud: uue juhatuse liikmetest polnud ainult laekahoidja – laotööline J. Puurman – figureerinud 1919. aasta kevadel Paul Lepa koostatud Kopenhaageni eesti enamlaste nimekirjas. Tillo seda tõenäoliselt ei teadnud ning tähendas samas kirjas, et Kopenhaagenis paar aastat tagasi tegutsenud “minisugune enamline eesti selts” oli lagunenu, kuna esiteks ei olnud enam õigeid poolehoidjaid ja teiseks oli Taani valitsus omal ajal mõned selle liikmetest maalt välja saatnud, “mis ka kainestavalt mõjus”.¹⁹³ Endistest (?) enamlikest eesti kopenhaagenlastest pääsemine osutus ühesõnaga

¹⁸⁷ RA, ERA.957.11.228, l. 29–33; Virgo Ants Piibule, 05.05.1921.

¹⁸⁸ *Eesti välisestuse biograafiline leksikon*, 116–117.

¹⁸⁹ RA, ERA.1590.1.87, l. 35, Triikman välisministrile, 12.04.1922.

¹⁹⁰ *Eesti välisestuse biograafiline leksikon*, 116–117.

¹⁹¹ Kopenhaageni Eesti Selts Eesti Kodu tegutseb siiaaani: <http://www.eestikodu.dk/> (23.07.2018).

¹⁹² RA, ERA.1590.1.106; Jaak Tillo välisministriumile, 24.05.1922.

¹⁹³ *Ibid.*

keeruliseks. 1922. aasta augustis määrati Kivisild Tillo järel mõneks ajaks isegi järgmiseks konsuliks.¹⁹⁴

Veidi varem, 1922. aasta juunis, võeti ka Triikman uuesti ametnikuna välisministeeriumi teenistusse ning komandeeriti ajutiselt Riia Eesti saatkonna juurde ja seejärel, 16. septembrist, Helsingi saatkonna atašeeks. Alates 1923. aasta 10. maist sai temast uuesti Kopenhaageni konsulaadi sekretär-ataše, sellele tööle ta jäi kuni 1926. aasta 1. novembrini,¹⁹⁵ kui 1922. aastal asutatud Eesti Kodu sai saatuslikuks nii Triikmani välisesteenistuskarjäärile, kui kogu Kopenhaageni konsulaadile üleüldse. 1925. aasta suvel oli muudetud seltsi põhikirja viisil, mis lubas liikmeks astuda ka välismaalastel. Selleaegne taanlasest aukonsul Harry Jacobsen nägi sammu rünnakuna konsulaadi autoriteedi vastu ja nõudis seltsi likvideerimist. Järgnenud intriigidest Jacobseni vastu osalesid nii Eesti Kodu esimees Rumessen, kui konsulaadi sekretär Triikman. Asi jõudis kohtusse ning päädis konsulaadi laialisaatmisega 1926. aasta veebruaril ning veidi hiljem ka Eesti Kodu tegevuse ajutise lõpetamisega 1928. aastal.¹⁹⁶

1926. aastal õppis Triikman Kopenhaageni ülikoolis riigiteadusi¹⁹⁷ ning töötas järgnevatel aastakümnetel mitmesugustes Taani firmades kontori-ametnikuna.¹⁹⁸ Käesoleva artikli seisukohalt huvipakkuvam on asjaolu, et 1945. aasta 12. detsembrist kuni 1947. aasta 15. augustini oli Triikman töö Nõukogude Liidu kaubandusdelegatsioonis Taanis, kus tema enda sõnul kuulus ta ülesannete hulka esiteks osalemine tõlgina kaubandusdelegatsiooni liikmete ja erinevate Taani ministeeriumite ja firmade vahelistel läbirääkimistel ning teiseks sissetuleva ja väljamineva kirjavahetuse tõlkimine taani, saksa, inglise ja prantsuse keeltesse ja keeltest.¹⁹⁹

On märkimisväärne, et just nagu Kopenhaageni ROSTA büroo ametnikul Lenkil kolmkümmend aastat varem, oli ka Triikmani ametlik töönimetus “tõlkija”.²⁰⁰ Ent isegi oletades, et tema roll ainult tõlkimisega piirduski, oli tal igal juhul laialdane juurdepääs Nõukogude kaubandusdelegatsioonis liikuvale infole ning näib väga ebatõenäoline, et stalinismi ajal (või hiljemgi) oleks sellisele ametikohale võetud mittekommunisti. Selles valguses võib

¹⁹⁴ Medijainen, *Saadiku saatus*, 67–68.

¹⁹⁵ Mulla, Pillak, Trei, Vilbiks, *Eesti välisesteenistuse biograafiline leksikon 1918–1991*, 120.

¹⁹⁶ Medijainen, *Saadiku saatus*, 68–69.

¹⁹⁷ KB, Harald Triikmann, Kopenhaageni ülikooli tõend, 15.03.1926.

¹⁹⁸ KB, Harald Triikmann, vt erinevate tööandjate poolt Triikmanile väljastatud tõendeid ja soovitusi.

¹⁹⁹ KB, Harald Triikmann, 1950. aastal kirjutatud avaldus mingisuguse töökoha saamiseks.

²⁰⁰ Säilinud nimekaardi järgi oli Triikmani ametinimetuseks kaubandusdelegatsioonis tõepoolest “translatør”, st tõlkija (KB, Harald Triikmann).

tõsisemateks pidada ka aastakümnete taguseid Eesti sõjaväeluure kahtlustusi Triikmani suhtes, ehkki otsesemad tõendeid tema osalusest kommunistlikus liikumises puuduvad siiaamaani.

Kodumaale Triikman teadaolevalt kunagi enam ei läinud, ehkki tema vana ema üritas teda 1940. aastate teisel poolel sinna kutsuda, kirjutades, et “kui Sa siia tuled küll Sa koha ka saad”²⁰¹ – tõenäoliselt poleks Triikman sel juhul muidugi massirepressioonidest puutumata jäänud. 1952. aasta 15. märtsil sai Triikman Taani kodakondsuse,²⁰² töötas oma elu lõpukümnendil Taani rahvusmuuseumi valvurina ning suri Kopenhaagenis 21. mail 1964.²⁰³ Enne surma koostas ta oma järelejäänud dokumentidest kõhnukese kausta, mille palus anda säilitamiseks Taani rahvusraamatukogule. Triikman, kelle ettevaatlikku loomust oli juba Virgo tähele pannud, valis ilmselt ka neid materjale üsna hoolikalt: kaust sisaldab peamiselt emalt Lihulast saadud kirju, mitmesuguseid diplomeid ja tunnistusi ning dokumente, mis on seotud Triikmani omapärase hobiga – Kaukaasia rahvaste esemelise kultuuri ja eriti külmrelvade kogumisega.²⁰⁴

Kokkuvõtteks

Ilmselt kõige tuntum lugu seoses Skandinaavias viibinud eesti kommunistidega on just Kopenhaagenis 1936. aastal aset leidnud nn Kongelundeni mõrv: 1930. aastate alguses asutatud Eesti kommunistide Skandinaavia keskuse liikmete Johannes Meeritsa, Karl Säre ja August Vakepea toime pandud veretöö, mille ohver oli omaaegne EKP organisaator Johannes Eltermann, keda kahtlustati äraandmises.²⁰⁵ Enamatest mõrvadest küll andmed puuduvad, kuid nagu seda näitavad käesolevas artiklis lähemalt vaadeldud neli elusaatust, polnud tegemist siiski mitte esimese korraga, kui eesti soost enamlased Põhjamaades mingeid rohkem või vähem valgustkartvaid ülesandeid täitsid.

Põlvkonnakaaslased August Lossmann (1890–?), Oskar Lenk (1890–1919), Johannes Rumessen (1888–?) ja Harald Triikman (1892–1964) olid kõik veidi liiga noored 1905. aasta sündmustes osalemiseks, emigreerusid aga juba enne pöördelist 1917.–18. aastat, mis tähendas, et nende maailmavaateline radikaliseerumine pidi suure tõenäosusega aset leidma just

²⁰¹ KB, Harald Triikmann: Anna Triikman Harald Triikmanile, 19.05.1948.

²⁰² KB, Harald Triikmann: Taani siseministeeriumi tõend, 25.02.1953.

²⁰³ *Eesti välisteestistuse biograafiline leksikon*, 120.

²⁰⁴ KB, Harald Triikmann.

²⁰⁵ Vt Erik Nørgaard, *Kongelundeni mõrv*, tlk Arvo Alas (Tallinn: Faatum, 2001); Tamela, *Isikulooline perspektiiv*, 357–368.

välismaal. Kuigi allikate põhjal on taoline areng selgelt jälgitav vaid sotsiaaldemokraatide järel vasaksotsialistidega ning seejärel eesti enamlastega liitunud Lenki puhul, tundub tõenäoline, et Kopenhaageni eesti sotsialistliku (enamliku) grupi liidrina oli tal seltsimeesetele märkimisväärne poliitiline mõju ning ka teisi vaatlusaluseid isikuid iseloomustas artikli alguses välja toodud oktoobrirevolutsioonile järgnenud kaugenemine sotsiaaldemokraatiast ning sattumine vasaksotsialistlike või kommunistlike parteide ja enamliku propaganda mõju alla. Lisaks eesti sotsialistliku grupi juhtimisele töötas ilmselt märkimisväärse organiseerimisvõimega Lenk ka isiklikult mõned kuud Kopenhaageni ROSTA propagandabüroo ametnikuna ning oli seotud valgesse Eestisse Skandinaavia vabatahtlike värbamise vastase kampaaniaga. Arvatavasti just tema vahendusel tõmmati Rumessen ja tema kaudu võib-olla ka Triikman hiljem kontakti Venemaa Bürooga ning pörandaaluste kommunistidega Eestis.

Võimalik, et muude radikaliseerumisele kaasa aidanud faktoritena tuleb arvesse võtta hiljutisi maailmasõja-kogemusi (eriti sõjas osalenud ja sõjavangis viibinud Triikmani puhul) ning võib-olla ka 1905. aasta revolutsioonile järgnenud repressioone ja reaktsiooni pealetungi, mille ajal nad olid kõik veel viibinud Eestis. Lossmanni puhul eelnes 1917.–18. aasta sündmustele veel Aleksander Kesküla mõju ja seotus maailmasõja aegse salajase tööga, mille eesmärk oli bolševikke Venemaal võimule upitada. Sellegipoolest näib tõenäoline, et olulisima tähtsusega Kopenhaageni väliseestlaste vasakule kaldumisel oli just (proto)parteilise organisatsiooni olemasolu ning seltsimeeste poolt kõrgelt hinnatud Lenki isiklik ja poliitiline mõju selle liidrina. Seejuures tuleb osutada, et äärmusvasakpoolsed moodustasid tervest kohalikust eesti kogukonnast ilmselt just aktiivseima osa, nagu näitab nende hilisem juhtiv roll 1922. aastal asutatud seltsis Eesti Kodu. Seda, kas ja kuivõrd nende poliitiline radikaalsus oli selleks ajaks vähenenud, on allikate põhjal kindlaks teha raske.

Ajakirja Klassivõitlus 1920. aasta numbris ilmunud nekroloogi lugenud ajaloolane Kaido Jaanson kurtis oma Skandinaavia palgasõduritest rääkivas raamatus, et Lenki kohta on teadaolevaid andmeid liiga vähe: “Kes ütleks, mida oli Lenk teinud Kopenhaagenis, kellega lävinud? Milline oli olnud tema panus sotsialistliku töölispartei tegevusse? [...] Kes oli teda mõjutanud, keda tema omakorda?”²⁰⁶

Mingil määral on nendele küsimustele olnud nüüd võimalik vastata, kuid teadaolevad allikad on fragmentaarsed ning terve rida huvipakkuvaid probleeme peab siinkohal siiski käsitlemata jääma. Nende seas on Kesküla

²⁰⁶ Jaanson, *Draakoni hambad*, 52.

poolt Lossmannile antud ülesannete täpsem iseloom, Kopenhaageni eesti sotsialistliku grupi isikkoosseis ja seal toimunud konkreetne poliitiline tegevus, Rumesseni salajase töö kestus ja ulatus ning lõpuks ka see, kas Triikman üldse milleski riigivastases süüdi oli, ehkki kaudsed tõendid sellele vihjavad. Loodetavasti aga näitab juba seegi käsitlus, et lisaks Eestis põranda all tegutsenud kommunistidele ning nende Venemaal asunud keskorganisatsioonidele väärivad uurijate tähelepanu ka eesti soost äärmusvasakpoolsed emigrandid Lääne-Euroopas ja Ameerika Ühendriikides, kuna tundub, et küllalt tihti toimisid just nemad kullerite ja ühenduslülidena salajastel transporditeedel ning vahendasid informatsiooni, kontakte ja tõenäoliselt ka raha koduste enamlaste ja välismaiste parteide vahel. Praegu, kui uurijate huvi eesti vasakpoolsuse ajaloo vastu on tõusuteel, võib loota, et ka taolised teemad leiavad senisest enam tähelepanu.

ABSTRACT: The couriers of revolution: Estonian Bolshevik émigrés in Copenhagen 1918–1921

The history of the early twentieth century Estonian left-wing radicalism has remained a relatively neglected field in the post-1991 period; not least due to its previous institutional role as the most favoured, but also the most highly politicised subject of historical research in Soviet Estonia. This state of affairs resulted in voluminous scholarship in “party history” produced over the decades following World War II, but its findings and conclusions are almost entirely untrustworthy and thoroughly biased in favour of Soviet-style Communism.

In the last five years, however, the history of the Estonian left has attracted new attention on part of both younger scholars and senior academics – a highly positive development in light of the major role that left-wing ideas and movements have played in Estonian history from the 1905 Russian revolution onwards. Nevertheless, this newer research has the somewhat thankless task of having to re-examine the fundamentals without being able to rely on previous scholarship, which perhaps understandably limits its ability to generalise or to draw overarching conclusions.

The present article is a contribution to this burgeoning field in Estonian historical research, engaging with the little-studied history of Estonian left-wing radicalism in Western Europe (rather than in Estonia or in Soviet Russia). I am particularly focusing on four individuals among émigré Estonians in Copenhagen, Denmark: August Lossmann (1890–?), Oskar Lenk (1890–1919), Johannes Rumessen (1888–?) and Harald Triikman (1892–1964). The primary period of study is 1918–22, although reference will be made to both earlier and later years where appropriate. The study makes use of both Estonian and foreign archival materials, contemporary newspapers and, occasionally, published scholarship.

While my focus is on tracing and contextualising the activities and involvement of these four young men in both Danish and Estonian radical leftist circles, I will also propose some preliminary hypotheses relating to the radicalisation process of left-wing Estonian émigrés more generally, which in the future can hopefully be tested on a broader range of comparable subjects.

Firstly, I would suggest that the Bolshevik Russian revolution (the October Revolution) was likely a pivotal moment in the development of their views: having been the supporters of Socialist Russian revolution, the Estonian émigrés tended to distance themselves from the more sceptical Social Democratic parties of their countries of residence in its aftermath, instead moving closer to Left Socialist or Communist parties that fully embraced the new revolution.

Furthermore, their distance from and relative ignorance of Estonian affairs probably left them more open to contemporary Bolshevik propaganda, which among other things depicted the Estonian War of Independence (1918–19) as a struggle between an alliance of foreign capital and the Estonian bourgeoisie on the one hand, and the Estonian proletariat on the other.

In the case of Lossmann, Lenk, Rumessen and Triikman, they were all connected to one Estonian Socialist (or Bolshevik) Group, established in 1918 and affiliated with the Danish Socialist Labour Party – the first openly Bolshevik party in Denmark. This Estonian group was headed by the remarkably well-respected Socialist Oskar Lenk, who in early 1919 was expelled from Denmark due to his involvement in Bolshevik activities (among other things, working from the Copenhagen bureau of ROSTA, the Soviet Russian news propaganda agency). Later, he was active in Russia as a fairly prominent activist of the Estonian Communist Party, before being killed in a battle against the Whites in the autumn of the same year.

Lenk's influence in 1918 was likely of formative importance for his comrades in Copenhagen, at least one of whom (Johannes Rumessen) also became involved in the underground transport and intelligence network of the Estonian Communist Party in 1919–20.

MART KULDKEPP (b. 1983) is Associate Professor of Scandinavian History and Politics, Department of Scandinavian Studies (SELCS)/European and International Social and Political Studies, University College London.*

* Correspondence: Department of Scandinavian Studies, University College London, Gower Street, London WC1E 6BT, UK. E-mail: m.kuldkepp@ucl.ac.uk

